

Oud@Utrecht

Dolle Dinsdag • Homojongeren • Kunstliefde

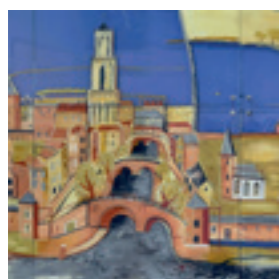

www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl

Colofon

Tijdschrift **Oud-Utrecht** 97e jaargang nummer 5, oktober 2024 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 5,95 (themanummers € 8,95) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9), boekhandel Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootleden, jongeren tot 26, U-pashouders € 20,- / bedrijven € 60,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl

Omslag

Detail van achterglasschildering door Toon van Ham uit 1951 voor boekhandel Broese, nu in Bibliotheek Neude. Zie pagina 9-15.

FOTO ARJAN DEN BOER

Agenda

11 oktober: Historisch Café over Utrechtse filmgeschiedenis
Filmhistoricus Herman de Wit vertelt de geschiedenis van de verschillende bioscopen aan de hand van talloze foto's. Ook bespreekt hij de rol van de stedelijke overheid, bijvoorbeeld bij de censuur op filmvertoningen. Verder gaat hij in op de betekenis van Utrecht als filmfestivalstad.
Vrijdag 11 oktober 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl

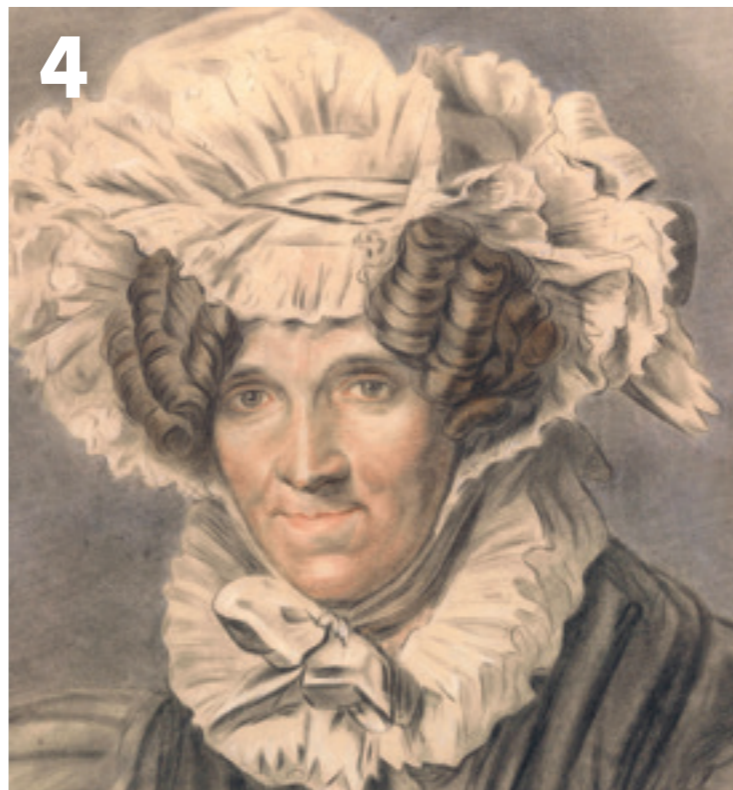

26 oktober: Wijkentour Tolsteeg
Deelnemers kunnen kiezen uit drie wandelingen rond de Ooster- en de Westerkade. Over herbergen en kroegen, handel en verkeer en alle nijverheid in dit schipperskwartier. Drie gidsen nemen ons mee terug in de tijd met fraaie anekdotes.
Zaterdag 26 oktober 2003, Westerkade 4. Start wandelingen 11.00 en 13.30 uur. Meer informatie via www.oud-utrecht.nl

30 oktober: Lezing Bouwen voor de Buurt
Het Museum van Zuilen duikt vanaf medio oktober in de historie van (ruim) 100 jaar volkshuisvesting in Zuilen. Voor de werknemers van Werkspoor en Demka was betaalbare woonruimte nodig. Paulus Jansen, oud-wethouder wonen en bestuurslid van het museum, vertelt over de beginjaren, de wederopbouwperiode en de stadsvernieuwing.
Woensdag 30 oktober 2024 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang: € 5,-. Vanaf 8 oktober aanmelden via www.oud-utrecht.nl

Inhoud

4
Anne-Linde Ruiter
Margaretha Cornelia Boellaard

9
Hans Sleurink
De kunst van Toon van Ham

16
Marlies Breekveldt en Nienke Hissink
Dolle Dinsdag in Utrecht

26
Maurice van Lieshout
Homoseksuele en lesbische jongeren in opstand

26 Signalementen

Margaretha Cornelia Boellaard: kunstenaar, verzamelaar, begunstiger

De bijdrage van vrouwelijke verzamelaars aan de totstandkoming van museale kunstcollecties bleef lang onderbelicht. Platform De Andere Helft, waarin musea samenwerken met de RKD, doet hier momenteel onderzoek naar. Ook Utrecht kende belangrijke vrouwen die kunst verzamelden, zoals Margaretha Cornelia Boellaard (1795-1872). Aanvankelijk was ze zelf actief als kunstenaar, na 1840 legde zij zich toe op verzamelen. Boellaard was het eerste vrouwelijke lid van Kunstliefde en liet haar woning en vermogen na aan het genootschap. Nog altijd ondersteunt het Boellaardfonds Utrechtse kunstenaars.

Anne-Linde Ruiter studeerde Kunst, Markt en Connaissieurschap aan de Vrije Universiteit en schreef haar masterscriptie over Boellaard. Zij won daarmee de VNK x PAN Scriptieprijs 2023.

Rond 1840 vulde de Utrechtse amateurkunstenaar Margaretha Cornelia Boellaard een vragenformulier in om vereeuwigd te kunnen worden in het naslagwerk van Johannes Immerzeel. Behalve haar naam en geboorteplaats voegde zij ook een korte biografie toe. 'Als kind zijnde, vond ik veel genoeg in teekenen en morsen met kleuren', aldus de openingszin.¹ Deze woorden weerspiegelen Boellaards diepgewortelde liefde voor de teken- en schilderkunst. De prijswinnende amateur die haar naam en leven wilde laten vereeuwigden, zou later uitgroeien tot een toegewijd kunstliefhebster die als verzamelaar en begunstiger een blijvende invloed had op de Utrechtse kunstwereld.

Boellaard als kunstenaar

Boellaard werd geboren in de eerste winter van de Bataafse Republiek. Haar moeder, Margaretha Cornelia van Soesdijk, overleed in het kraambed; haar vader, Johan Diederik Boellaard - heer van Zuilichem en Den Braai - stond plotseling alleen voor de zorg van zijn pasgeboren dochter. Over de daaropvolgende jaren en de jeugd van Boellaard is weinig bekend, behalve dat zij al vroeg interesse toonde in de kunst. Op 15-jarige leeftijd kreeg ze haar eerste teken- en schilderlessen van de Utrechtse kunstenaar Christiaan van Geelen, die na zijn overlijden in 1824 kortstondig als docent werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon. De teken- en schilderlessen wakkerden Boellaards interesse in de kunstwereld aan. Als volwassene zocht zij actief contact met andere kunstliefhebbers in Utrecht. Vermoedelijk legde zij haar eerste contacten via Christiaan van Geelen junior, die lid was van het Schilder- en Teekengenootschap Kunstliefde. Meerdere Utrechtse kunstenaars en liefhebbers waren betrokken bij deze vereniging, onder wie Pieter Christoffel Wonder, die rond 1825 Boellaards portret vervaardigde. Ook de kunstenaar Cornelis van Hardenbergh en kunstliefhebber

▲ Portret van de blinde schrijfster Petronella Moens door Margaretha Cornelia Boellaard, 1820-1824. [CENTRAAL MUSEUM](#)

< Portret van Margaretha Cornelia Boellaard naar Pieter Christoffel Wonder, circa 1830-1850. [CENTRAAL MUSEUM](#)

↑ *Meisje met bloemen* door Margaretha Cornelia Boellaard, 1834. [RKD - NEDERLANDS INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS](#)

▼ Detail vragenformulier voor het naslagwerk van Johannes Immerzeel waarop Boellaard vraagt om niet te vermelden dat zij zichzelf had aangemeld. [RIJSMUSEUM](#)

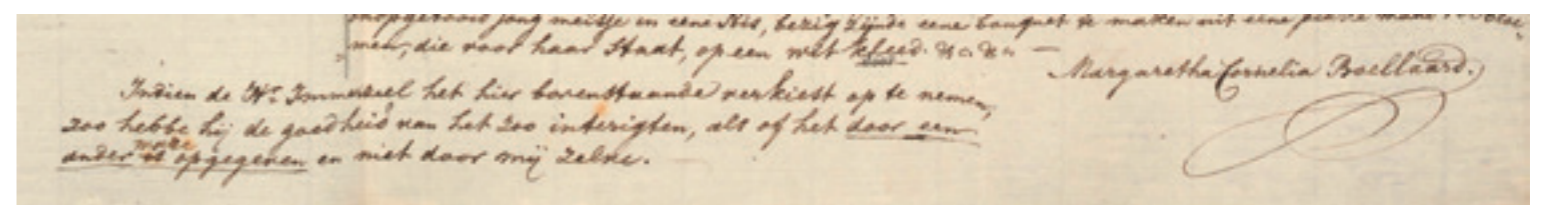
Frans Jacob Otto Boijmans, met wie Boellaard in dezelfde periode bevriend raakte, waren betrokken bij Kunstliefde. De twee mannen voorzagen haar van kritiek en kunst kennis. Boijmans - wiens collectie later een museum vormde - leende zelfs meermaals 'fraaije schilderijen en zeldzame Teekeningen' uit aan Boellaard om te kopiëren.

Als kunstenaar droeg Boellaard twintig jaar lang actief bij aan de kunstwereld. In 1826 exposeerde zij voor het eerst, toen ze drie portretten naar de Tentoonstelling van Levende Meesters in Amsterdam stuurde. Deze reeks van tentoonstellingen, waar amateur- en beroepskunstenaars hun werken konden exposeren en verkopen, werd in de 19e eeuw in verschillende steden gehouden.² In 1832 was Boellaards genreschilderij *Meisje in een nis* te zien op de tentoonstelling in Amsterdam. Twee jaar later won zij met haar schilderij *Meisje met bloemen* de prijsvraag van Academie Minerva in Groningen - hetzelfde werk dat zij vermoedelijk inzond voor de Tentoon-

stelling van Levende Meesters bij het genootschap Pictura in Groningen, waar het samen met *Een meisje met vruchten* hing. In 1843 stuurde zij nogmaals een schilderij in, *Een jong meisje met een musicerende oude man in een nis*, naar Nijmegen. Hetzelfde jaar lijkt Boellaard echter een punt achter haar kunstenaarschap te hebben gezet.

Prenten, portretten en penningen

Vanaf 1840 verschoof Margaretha Cornelia Boellaards interesse naar het verzamelen van kunst, vermoedelijk vanwege haar verslechterende zicht en het overlijden van haar vader. Toen Johan Diederik Boellaard in 1840 stierf, erfde Boellaard namelijk als enig kind het kapitaal van haar ouders. Vanaf dat moment had zij, als welgestelde, ongetrouwde en dus handelingsbekwame vrouw met een kunstzinnige kennissenkring, alle nodige middelen om te verzamelen: geld, status én toegang tot kunst. Uit beschrijvingen blijkt dat Boellaard binnen een decennium een aanzienlijke

collectie opbouwde. In 1849 presenteerde zij bijvoorbeeld al haar verzameling bij het genootschap Kunstliefde. De Utrechtse kunsthistoricus Christiaan Kramm schreef in 1857 dat zij 'sedert de laatste jaren' 'een schat van kunst' had verzameld.³ Concreet bewijs is er uit 1850, toen Boellaard een verre neef, Lodewijk Visscher, verzocht een bod voor haar te doen op een schilderij van de Haagse genreschilder Henrietta Christina Temminck.⁴ De exacte inhoud van Boellaards verzameling blijft in nevelen gehuld. Er is geen inventarislijst bekend, waardoor het geheel bij elkaar gepuzzeld moet worden aan de hand van brieven, beschrijvingen en haar nalatenschap. De belangrijkste bron is Christiaan Kramm, die in 1857 noteerde dat zij vooral prenten en tekeningen verzamelde, zowel van Hollandse en Vlaamse oude meesters als contemporaine Utrechtse kunstenaars. Uit zijn beschrijvingen kan worden afgeleid dat zij kopieën naar en originele prenten van Anthony van Dyck bezat, waaronder zijn kunstenaarsportretten uit de *Icones Principum Virorum*, een 17e-eeuws album met portretten van bekende Antwerpenaren. Dit blijkt ook uit een brief die Boellaard in 1860 schreef aan de Utrechtse verzamelaar Johan Philip van der Kellen, eveneens in het bezit van een aanzienlijke prentencollectie. Ze schreef hem dat zij de titelplaat van Anthony van Dyck had aangeschaft, eenzelfde als de prent die hij enige tijd aan haar had uitgeleend: 'Onlangs in het bezit gekomen zijnde van een Titelplaat door Van Dijk juist zoo als de hier bij zijnde, [...] zoo heb ik het genoegen u deze terug te zenden...'⁵

Boellaard kocht prenten van en naar oude meesters, maar verzamelde ook tekeningen en gravures van haar stads- en tijdgenoten, vooral van Kunstliefde-leden. In de jaarlijkse loterij van het genootschap won zij bijvoorbeeld de tekeningen *Schapenstal* en *Landschap* van Dirk van Lohorst en Adrianus van Everdingen. Volgens de 19e-eeuwse redacteur Gerard Keller bezat zij ook een prent van het Kunstliefde-lid Bastiaan de Poorter waarop de uitvinder Laurens Coster was afgebeeld.⁶ Naast prentkunst verzamelde Boellaard schilderijen: zij had twee 17e-eeuwse pendants van een echtpaar met hun kinderen, destijds beschouwd als een werk van Paulus Moreelse (tegenwoordig toegeschreven aan de omgeving van Pieter Isaacz). Mogelijk was ook het 16e-eeuwse schilderij *De koperen slang* onderdeel van haar collectie. Daarnaast bezat zij enkele honderden oude en eigentijdse munten en penningen. Enkele daarvan erfde Boellaard wellicht via haar moeders familie. Het is onbekend of zij ook kunst erfde.

Een Utrechtse smaak

Tijdgenoten waren zeer te spreken over de inhoud van Boellaards verzameling teken- en prentkunst. Zo schreef Johannes Jacobus Franciscus Wap over haar kunstbeschouwing bij Kunstliefde op 29 november 1855 dat zij 'vele uitstekende fraaije tekeningen' toonde, die men 'hoewel meermalen van deze Dame gezien, op nieuw der beschouwing ten volle waardig achtten'.⁷ Kramm noemde de collectie 'aanzienlijk' en een 'fraai geheel', en ook Keller erkende dat zij een 'rijke kunstschat' bezat. Boellaards verzameling was conform de smaak van haar stads- en tijdgenoten. Zo had Frans Jacob Otto Boijmans een grote verzameling schilderijen van oude Hollandse meesters, alsook prenten en tekeningen waar Boellaard mee bekend was. Johannes

Marinus Vreeswijk, een goede vriend die haar zaken regelde, verzamelde honderden prenten, vooral van oude Hollandse en Vlaamse meesters als Anthony van Dyck, Hendrick Goltzius en Rembrandt van Rijn. Ook Van der Kellen, met wie Boellaard correspondeerde, had een aanzienlijke collectie prent- en tekenkunst. Uit de verzameling van de Utrechter Gerard Munnicks van Cleeff blijkt eveneens dat Boellaards smaak vergelijkbaar was met die van haar Utrechtse medeliefhebbers. Hij verzamelde net als Boellaard tekeningen en portretten, zowel van en naar oude Hollandse en Vlaamse meesters zoals Anthony van Dyck en Paulus Moreelse, als van tijdgenoten onder wie Jan Kobell en Cornelis Kruseman. Daarnaast verzamelde hij ook munten en penningen. Toen Munnicks van Cleeff in 1860 overleed, werd zijn omvangrijke verzameling in Utrecht geveild. De veiling trok veel geïnteresseerden: handelaren uit verschillende steden, maar ook Utrechtse verzamelaars als Johan Philip van der Kellen en baron Willem Contant Pieter van Reede van Oudtshoorn. Ook Boellaard was geïnteresseerd in de collectie, blijkt uit een brief aan Van der Kellen. Daarin vroeg ze of hij haar in staat kon stellen om de gravures naar Van Dyck in de boedel van Munnicks van Cleeff op haar gemak te bezichtigen, 'daar ik meen er wel enige van mijn gading onder zullen zijn'.⁸ Het is niet bekend of Boellaard inderdaad deze gelegenheid kreeg. Haar naam staat niet in de marges van de veilingcatalogus, in tegenstelling tot die van de Utrechtse Van Lohorst, De Bruyn en Van der Kellen, die een deel van de begeerde portretprenten van Anthony van Dyck opkochten. Mogelijk verloor Boellaard interesse in de prenten omdat zij reeds vergelijkbare versies bezat: tegen 1860 had zij al verschillende portretprenten van én naar Van Dyck in haar verzameling.

Eerste vrouw bij Kunstliefde

Net als Boijmans en Van Hardenbergh besloot Boellaard haar kennis en verzameling met anderen te delen. Ze ging al snel kunstbeschouwingen van haar verzameling geven, vooral bij het genootschap Kunstliefde, waar zij in 1849, 1852 en 1855 haar collectie toonde aan zowel mannen als vrouwen. (Vrouwen mochten de kunstbeschouwingen bij Kunstliefde sinds 1848 bijwonen, mits het onderwerp als fatsoenlijk werd beschouwd.) Zeer waarschijnlijk was zij de eerste vrouw die een beschouwing gaf bij het genootschap. De kunstbeschouwingen leidden uiteindelijk tot haar benoeming tot honorair lid van Kunstliefde in 1857, waarmee zij het eerste vrouwelijke lid van het genootschap was. Boellaard hield ook beschouwingen buiten Utrecht. In 1851 gaf ze een kunstbeschouwing bij het Amsterdamse genootschap *Arti et Amicitiae*. Vier jaar later was haar verzameling te bewonderen in Den Haag bij Pulchri Studio. In 1864 gaf zij zelfs twee beschouwingen: bij *Arti et Amicitiae* en bij het genootschap *Pictura* in Dordrecht. Haar laatste kunstbeschouwing, over haar verzameling moderne tekeningen, was ook bij *Pictura*. Zij werd daar geprezen om de tekeningenverzameling en om haar stimulerende invloed op de kunsten.⁹ Minder dan een jaar later overleed Margaretha Cornelia Boellaard op 77-jarige leeftijd. Ze werd bijgezet in de grafkelder van haar vader op Soestbergen. Haar grafscrift luidt kort maar krachtig: 'Margaretha Cornelia Boellaard, geboren te Utrecht 9 februari 1795, ontslapen aldaar 5 november 1872 - "Zij wilde het goede".'

Boellaardfonds

Margaretha Cornelia Boellaard was in zowel leven als dood volledig toegewijd aan de kunsten. Zij legateerde haar kapitaal en

haar ouderlijk huis aan de Oudegracht 35, waar ze ruim 55 jaar woonde, aan het Schilder- en Teekengenootschap Kunstliefde. In haar testament bepaalde zij dat het geld, 20 obligaties à 1.000 gulden, evenals de opbrengst van de verhuur van de woning, ten goede moest komen aan het naar haar te vernoemen Boellaardfonds. Doelstelling van het fonds was om 'architecten, schilders of schilderessen, beeldhouwers en graveurs [...] die op vijftig-jarigen leeftijd hun onderhoud niet meer kunnen verdienen, jaarlijks te verstrekken eene toelage van 400, 500 of 600 gulden', en eventueel om 'jeugdige artiesten [...] kunstreizen te doen maken'.¹⁰ Conform haar laatste wens richtte Kunstliefde in 1873 het Boellaardfonds op ter ondersteuning van Utrechtse kunstenaars. In 1905 werd het huis aan de Oudegracht in gebruik genomen als Museum Kunstliefde. Vanwege financiële problemen zag het genootschap zich in 1918 echter gedwongen de schilderijencollectie te verkopen aan de gemeente Utrecht. Kort daarna werd het Museum Kunstliefde opgeheven. Ook het Boellaardfonds ondervond problemen, zo werd er begin 20e eeuw nauwelijks aanspraak op gemaakt door noodlijdende kunstenaars. Desondanks bleef het fonds bestaan. Door de jaren heen werden de doelen gemoderniseerd, maar inhoudelijk sluit het nog altijd aan bij de wens van Boellaard. Sinds 1984 reikt het Boellaardfonds ook de tweejaarlijkse Boellaardprijs uit, die een toelage van €10.000 biedt aan Utrechtse kunstenaars van middelbare leeftijd.

Nalatenschap

Het is grotendeels onbekend wat er met Boellaards verzameling is gebeurd. Alleen het lot van een klein deel valt te achterhalen. Zo is bekend dat Boellaard al tijdens haar leven twee schilderijen aan Kunstliefde schonk, de eerder beschreven 17e-eeuwse

< De vondst van Mozes, tekening naar Rafaël door Margaretha Boellaard, 1826. MUSEUM BOIJMANS VAN BEUNINGEN

< Zelfportret van Anthony van Dyck op titelblad van de *Icones*, circa 1645. RUKSMUSEUM

↳ De koperen slang, anoniem schilderij uit de late 16e eeuw dat wellicht in bezit van Boellaard was.

RKD - NEDERLANDS INSTITUUT VOOR KUNSTGESCHIEDENIS

✓ Fotoportret van Margaretha Cornelia Boellaard door Henri Pronk, circa 1864. COLLECTIE ATRIA, AMSTERDAM

Verleden en toekomst in de kunst van Toon van Ham

pendantportretten. Na haar dood liet zij nog twee eigen schilderijen na aan het genootschap: *Bij de bloemist* en *Meisje met bloemen*, het schilderij waarmee zij de prijsvraag van Academie Minerva had gewonnen. Zij legateerde verder 16 tekeningen naar oude Italiaanse meesters, door haarzelf getekend, aan het Museum Boijmans in Rotterdam. Naar alle waarschijnlijkheid zijn het kopieën die zij had gemaakt naar de schilderijen en tekeningen uit de collectie van Boijmans. De schenking was belangrijk, want de oorspronkelijke tekeningen van meesters als Annibale Carracci, Michelangelo en Rafael, waren waarschijnlijk verloren gegaan tijdens een brand in Museum Boijmans in 1864. Ook overgeleverd zijn verschillende van Boellaards eigen werken, waarvan een

verrassend aantal te vinden is in de depots van Nederlandse musea. Niet alleen Boijmans van Beuningen, maar ook het Centraal Museum, het Rijksmuseum en het Westfries Museum bezitten schilderijen of tekeningen van Boellaard. Boellaards liefde voor de kunst liep als een rode draad door haar leven. Haar toewijding daaraan blijkt uit haar inzet als kunstenaar, verzamelaar en begunstiger. Door het geven van kunstbeschouwingen, waarbij zij haar collectie en kennis deelde met anderen, was zij tot op hoge leeftijd nauw betrokken bij de kunstwereld. Ook na haar overlijden bleef zij een stempel drukken op de Utrechtse kunstwereld: haar nalatenschap aan het genootschap Kunstliefde zorgt nog altijd voor de bevordering van de kunsten in Utrecht.

▲ Oudegracht 35, het ouderlijk huis van Boellaard dat zij naliet aan Kunstliefde, in 1905 gefotografeerd door Joh. A Moesman. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

↳ De vestibule van Oudegracht 35, geschilderd door Johan Paul Constantinus Grolman, 1886. [CENTRAAL MUSEUM](#)

Niet minder dan zeventig jaar lang was het grote kunstwerk onzichtbaar voor het publiek: een gefantaseerd, kleurrijk beeld van de stad Utrecht op twaalf glazen panelen. Deze achterglasschildering beslaat vier bij twee meter en werd in 1951 gemaakt. Sinds 2020 is het bijzondere kunstwerk voor iedereen te bezichtigen in de Bibliotheek Neude. Maar wie was de kunstenaar die het maakte en wat was zijn relatie met de stad Utrecht?

We schrijven 5 september 1938. De Utrechtse kunstwereld viert feest. Het Centraal Museum aan de Agnietenstraat is jarig, honderd jaar oud. In de Nicolaïkerk verzamelen zich 'talrijke geestelijke en wereldlijke autoriteiten', meldt dagblad *De Tijd*. Passend in de tijdgeest wordt de plechtigheid geopend met orgelspel en koorzang. Genootschap Kunstliefde schenkt het jarige museum een krijt-tekening van het Lucasbolwerk, gemaakt door de 33-jarige kunstenaar Toon van Ham. Hij had de eerste prijs gewonnen bij een prijsvraag die het genootschap had uitgeschreven naar aanleiding van de bouw van de Stadsschouwburg op die plek.

Succesvol autodidact

Geboren in 1905 te Gouda is Toon van Ham het elfde kind uit een katholiek gezin van vijftien. Zijn vader verdient als

kleermaker te weinig om van te leven en te veel om dood van te gaan, zou zijn oudere broer Jan van Ham later zeggen. De jonge Toon moet na de lagere school als 13-jarige aan de slag in een plaatel-fabriek in Gouda, waar hij borden en vazen beschildert. Hij grijpt dat eenvoudige werk aan om zichzelf verder te ontwikkelen en neemt tekenlessen bij de Goudse kunstenaar Johan de Vries. Rond zijn twintigste kiest Toon een andere weg en verhuist naar Utrecht. Zijn broer Jan is hem voorgegaan en is daar samen met drie kunstbroeders een eigen pottenbakkerij begonnen, De Vier Paddenstoelen, waar Toon zich bijvoegt. Rond 1930 breekt bij hem het verlangen door naar een eigen artistieke carrière en verlaat hij De Vier Paddenstoelen. Financieel moeilijke jaren volgen. In 1932-1933 neemt hij 'eenige tekenlessen' bij de Utrechtse kunstenaar

Hans Sleurink is journalist en tv-programmamaker. Hij heeft in zijn jonge jaren met Toon van Ham samengewerkt. Met bijdragen van filosofie- en literatuurhistoricus Niels Bokhove, die eerder over boekhandel Broese publiceerde.

Willem van Leusden. Alle inspanningen dragen vrucht: in 1934 breekt hij artistiek door en wordt toegelaten als lid van het Genootschap Kunstliefde. In 1936 publiceert het *Utrechtsch Nieuwsblad* een portret van de jonge kunstenaar. 'In onzen tijd', schrijft de krant, 'staat de kunstenaar eigenlijk geheel buiten het maatschappelijk leven, zijn arbeid wordt als "luxe" beschouwd en heden zelfs als "overbodige luxe"'. Toon van Ham werkt echter niet voor zichzelf, zo vertelt hij, maar voor anderen. Hij wil de veranderende werkelijkheid blootleggen en ziet zijn werk als gemeenschapskunst. In deze jaren ontwikkelt hij ook zijn taalbeheersing door veel te lezen en schrijven. Bewaarde bonnen tonen de aanschaf van essays van Menno ter Braak en gedichten van Rainer Maria Rilke bij boekhandel Broese aan de Nachtegaal-

Noten

- 1 Enquêteformulier ingevuld door Margaretha Cornelia Boellaard, Rijksmuseum, objectnr. RP-D-2016-6-37. Op basis hiervan werd Boellaard vermeld in Johannes Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1842) p. 67-68.
- 2 Catalogi van de 'Tentoonstelling van Levende Meesters' zijn beschikbaar via RKD Research, catalogusnummers 8, 228, 229, 398, 522, 523 en 524.
- 3 Christiaan Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd* (Amsterdam 1857) p. 17
- 4 Allard Pierson Depot, inv.nr. Bw 6: Brief van M.C. Boellaard aan Lodewijk Gerard Visscher 1797-1859.
- 5 Koninklijke Bibliotheek, Bijzondere Collecties, KW67 D2 Brieven van bekende kunstenaars, inv.nr. 13: Brief aan Ph. Van der Kellen.
- 6 Gerard Keller, 'De tentoonstelling te Amsterdam', *Kunstkronijk* 22 (1860) p. 78-80.
- 7 Johannes Jacobus Franciscus Wap, 'Utrechtse Kronijk voor Beeldende Kunst', *Astrea Maandschrift voor Schoone Kunst, Wetenschap en Letteren* (Utrecht 1856), p. 327 (met dank aan Jaap Roëll voor de verwijzing).
- 8 Koninklijke Bibliotheek, Bijzondere Collecties, KW67 D2 Brieven van bekende kunstenaars, inv.nr. 13: Brief aan Ph. Van der Kellen.
- 9 Joop Roedel en Yvonne Aaltink, *Vruchten van Minerva: bekreunde romantische werken 1824-1851* (Bedum 2001) p. 65.
- 10 Het Utrechts Archief, 771 Schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde te Utrecht, inv. nr. 39: Reglementen.

straat. Van Ham wordt zo goed dat hij bij het *Utrechtsch Nieuwsblad* aan de slag kan als cultureel verslaggever. Hij onderneemt reizen naar België, Frankrijk, Spanje, Italië en schrijft erover voor de krant met pentekeningen erbij. Hij bezoekt ook nabijgelegen stadjes: Maarssen, Vianen en zijn geboorteplaats Gouda. Daarover schrijft hij: 'Het is, meen ik, Rembrandt geweest die beweerde dat er op honderd vierkante meter om uw huis genoeg schoonheid te beleven valt om honderd schilderijen van te maken'. Zijn reizen beïnvloeden ook zijn schilderwerk. Hij noteert: 'Een reis naar het Zuiden van Frankrijk (1937) geeft een belangrijke impuls aan durf om te schilderen en om kleur te gebruiken van het palet.' Zijn vrijere penseel is terug te zien in het schilderij *Lek bij Streefkerk*. Zijn verandering van schilderijstijl valt

echter niet overal goed. De recensent van het *Algemeen Handelsblad* noemt het schilderij 'agressief en waarlijk ruw geschilderd'. Vergeleken met zijn 'tijdloze' eerdere werk is volgens de recensent sprake van 'een sprongmutatie'. Wat hem niettemin in het werk van Van Ham aanspreekt is 'persoonlijkheid'.

Tegen de tijdstroom in

De jaren 1939 en 1940 zijn succesvol voor Toon van Ham. Solotentoonstellingen in Utrecht en Den Haag en deelname aan een expositie in het Rijksmuseum leiden tot gunstige ontvangst van zijn werk. In het voorjaar 1940 is er een tentoonstelling bij Gerbrand's Kunsthandel aan het Oudkerkhof. Lof wordt uitgesproken over de klassieke precisie van zijn werk uit de jaren 1935-1936, maar kritiek is er op het vlotte

< Toon van Ham, gezicht op het Lucasbolwerk uit 1937. Vier jaar later zou hier de Stadsschouwburg verrijzen. [CENTRAAL MUSEUM](#)

↳ Toon van Ham, *De Lek bij Streefkerk*, 1941. [PARTICULIERE COLLECTIE](#)

✓ Portret van Toon van Ham in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 24 maart 1936. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

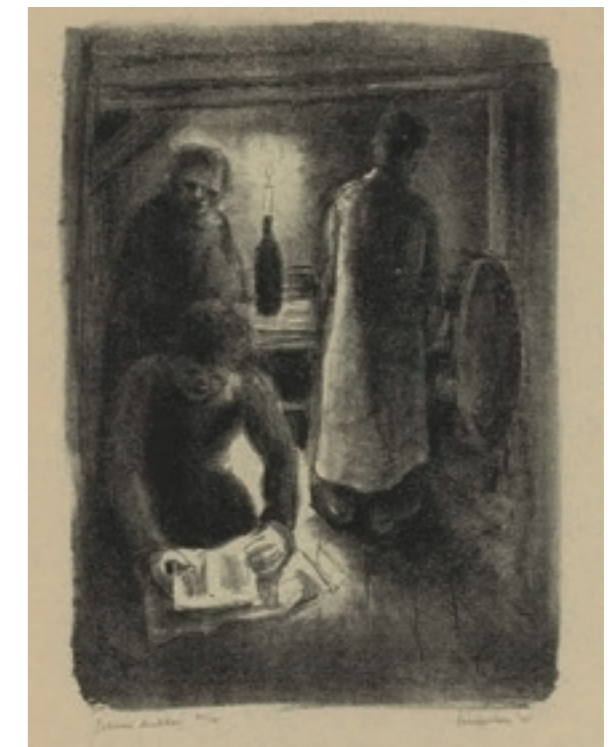

penseel en potlood van de laatste jaren. Letterkundige Garmt Stuiveling neemt de kunstenaar in zijn openingstoespraak in bescherming. Hij verwijst naar de schrijver Simon Vestdijk die schreef dat 'de verscheidenheid van werk de verscheidenheid van stijl wettigt'. Stuiveling prijst Van Hams 'onafhankelijkheid van den tijd' en zijn 'durf om tegen den tijdstroom in te gaan'. Bij tentoonstellingen later in 1940 blijkt dat recensenten zijn nieuwe stijl accepteren. 'Zwierig-dartel', 'rappe tekening' en 'vloetheid in compositietrانت' zijn aanduidingen waarmee ze zijn werk typeren. Ook in zijn schrijfwerk toont Van Ham onafhankelijkheid van geest. Als kunstcriticus bespreekt hij voor het *Utrechtsch Nieuwsblad* de expositie 'Onze Kunst van Heden' en geeft zijn deelnemende collega-kunstenaars er van langs. De meesten van hen 'zeuren tot prikkelbaar wordens toe aan het hoofd met kleinigheden en flauwiteiten'. Hij ziet de afzijdigheid van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog als een oorzaak. 'Terwijl vooral in Frankrijk het kunstzinnig beeld der grootste verscheurdheid ontstond, boetseerde men hier het glimlachende miniatuur van desnoods de kleinste eenheid ... Er wordt heel wat aan "stemmingskunst" gedaan en de gezellige Hollander zal dit met graagte accepteren.' Het Centraal Museum vraagt Van Ham een publieksaffiche te ontwerpen. Het wordt een beeld van Sint-Christoffel die als een reus door de Utrechtse Oudegracht waadt met het Christuskind op zijn rug. Het houten beeld van de heilige was een recente aanwinst van het museum. Eind 1941 houdt boekhandelaar Broese een bijzondere tentoonstelling van zijn tekenwerk: talrijke 'gekleurde en zwarte prenten' voor een net verschenen boek met Noorse volkssprookjes. Met de directeur van Broese, Chris Leeftang, krijgt Van Ham zo'n goede verstandhouding dat deze hem een eigen opdracht verleent. In 1943 bestaat Broese honderd jaar en bij het feestdiner in Huize Molenaar aan de Korte Nieuwstraat ontvangen de genodigden een kleine jubileumpublicatie, vervaardigd door Toon van Ham.

Hij kiest als onderwerp Vondels gedicht *Op d'afbeelding van Utrecht* uit 1667. Zijn illustraties zijn, in navolging van Vondel, geïnspireerd op een tekening uit 1648 van de kunstschilder Herman Saftleven. Vondel beschrijft Utrecht als een wonderwerk. Van Ham kiest als slotregel: 'Den Dichtren stof geeft zulk een wonderwerk te loven'. Hiermee benadrukt hij zijn liefde voor de oude stad die, zoals Vondel zegt, ook een opdracht in zich draagt.

In het verzet

De oorlogsjaren zijn voor Van Ham ongemeen complex: aanvankelijk dus met veel succes in zijn werk, gevolgd door een huwelijk, deelname aan het verzet, dwangarbeid in Duitsland en een zware ziekte tot slot. Om te beginnen ontmoet hij in Utrecht Maria van der Vooren en er ontluikt wederzijds liefde. Het paar trouwt in oktober 1942. Uit dit huwelijk worden vier dochters geboren. Opmerkelijk feit: ze gaan tijdelijk in een huisje bij Vianen wonen, diep in de weilanden, een half uur lopen vanaf de weg, verstoken van elektriciteit. Kunstenaarsverenigingen moeten zich van de bezetter verplicht bij de Kultuurkamer aanmelden. Maar kunstenaars dienen ook individueel lid te worden. In de praktijk blijven sommigen toch ongeregistreerd werken. Dat geldt ook voor Toon van Ham die in 1943-1944 met werk op exposities aanwezig blijft. Hij moet niets van de Duitse bezetter hebben en gaat het verzet in, als tekenaar voor *Vrij Nederland*. Na de bevrijding, in oktober 1945, toont Genootschap Kunstliefde zijn illegale werk en dat van enkele andere leden. 'Dat werk is niet gering', schrijft het *Utrechtsch Katholiek Dagblad*, 'in het verzet heeft dit werk een goede rol vervuld.' Van Van Hams verzetswerk is weinig in beeld bewaard gebleven, behalve de tekening 'Geheime drukkerij' en een wervingsaffiche voor *Vrij Nederland*. Als in een oud-Grieks drama vindt tegen het einde van de oorlog een onverwachte wending plaats. Toon van Ham moet als dwangarbeider naar Duitsland, waarschijnlijk voor het graven van

▲ Affiche-ontwerp voor het Centraal Museum met Sint-Christoffel in de Oudegracht, circa 1943. [CENTRAAL MUSEUM](#)

▲ De tekening *Geheime drukkerij* uit 1945 toont verzetswerk in Van Hams geïsoleerde woning in Vianen. [BUBB KUYPER VEILINGEN](#)

▲ Affiche *Leest Vrij Nederland* door Toon van Ham, 1945. [NIOD](#)

7 Pagina uit jubileumpublicatie door Toon van Ham bij 100-jarig bestaan van boekhandel Broese in 1943. [PARTICULIERE COLLECTIE](#)

loopgraven. Hoe lang de dwangarbeid heeft geduurd is niet bekend, maar wel dat hij ernstig ziek is geworden. Een bewaard gebleven oorlogsdokument vermeldt dat hij met een ziekenauto van het Rode Kruis naar Nederland is teruggebracht. Het eerste jaar na de bevrijding brengt deceptie. 'Velen, vooral de mensen van het Verzet, hebben tijdens den strijd verwachtingen gekoesterd over een verandering van de mentaliteit in Nederland', schrijft Genootschap Kunstliefde in het jaarverslag 1946. 'Daarin zijn zij teleurgesteld. In menig geval heeft men zich gehaast, oude toestanden te herstellen...'

Kunstenaars hebben het moeilijk omdat bij de meeste landgenoten geld ontbreekt om kunst te kopen. Voor Toon van Ham is ook terugkeer naar het schrijfwerk voor het *Utrechtsch Nieuwsblad* uitgesloten. De krant heeft in de oorlog een bruin randje gekregen, zo sterk dat de Commissie voor de Perszuivering de hoofdredacteur en de directeur voor een periode van anderhalf jaar uit hun ambt zet. Een lichtpunt voor Van Ham is de gezondheidsreis van een maand die hij in 1946 per boot naar Noorwegen maakt op kosten van Noorse gastheren en het Nederlands Centrum voor Internationaal Intellectueel Contact.

Glasschildering voor Broese

Na de oorlog krijgt Toon van Ham van Broese-directeur Chris Leeftang een uitdagende opdracht: het maken van een achterglasschildering voor in de kantoorruimte van de boekhandel. Ook nu gaat het om Vondels gedicht over Utrecht als wonderwerk, het kunstwerk wordt dus een vervolg op de jubileumpublicatie uit 1943. In oktober 1951 wordt de glasschildering geplaatst. Het werk bestaat uit twaalf glaspanelen van 5 millimeter dik, twee rijen van zes boven elkaar. Alle panelen zijn 110 centimeter hoog. Op het paneel links onder staat het wit-rode wapen van Utrecht afgebeeld met een lauwerkrans en de jaartallen 1843 en 1943, een verwijzing naar het eeuwjubileum van de boekhandel. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* beschrijft de gebruikte schildertechniek: 'Aan de achterzijde van grote glasplaten heeft Van Ham zijn werk in olieverf geschilderd. Een speciale vondst is nu, dat de bekleding van de andere wanden, een bespanning in egale, lichte kleur, blijft doorlopen en een rol blijft spelen. Ze is grotendeels zichtbaar achter de schildering van Van Ham, wiens werk functioneel in het geheel is opgenomen.' Het lezerspubliek moet het met deze beschrijving doen, want het kunstwerk zelf blijft voor niet-werknemers van Broese onzichtbaar.

Stadsschoon bedreigd

Financieel gaat het Toon van Ham in de jaren vijftig niet voor de wind. Hij heeft de zorg voor zijn vrouw en vier dochters en in het werk blijven grote opdrachten uit. Hij begeeft zich op het pad van de industriële opdrachten. Zo ontwerpt hij voor de firma Reinders & Co een stand voor de Jaarbeurs en voor apparatenfabriek Nieaf aan de Jutfaseweg schildert hij een portret van de vertrekkende chef van de fabricageafdeling. Het contact met Nieaf verloopt zo goed dat hij er zelf in dienst treedt als personeelschef. Hij komt weinig meer in de openbaarheid. Het *Nieuw Utrechtsch Dagblad* noemt hem eind 1954 een kunstenaar die 'zich de laatste tijd niet meer vertoonde'.

▲ Broese-directeur Chris Leeftang voor de achterglasschildering, 1981. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ Litho *Kromme Nieuwegracht / Trans*, 1960. [BRON: KUNSTVEILING.NL](#)

Zo stil als het is rond Toon van Ham, zo druk wordt het in de stad met uitdijend autoverkeer. Het gemeentebestuur vindt het tijd voor een ingrijpend verkeersplan. Een visiedocument uit 1956 heeft als centrale begrippen consumen-tisme, zakendoen en amusement. In 1958 verschijnt het verkeersplan Feuchtinger dat de beoogde economische voorspoed moet brengen, maar dat ook de middel-eeuwse kern van Utrecht door midden

snijdt met twee grote verkeersaders. Voor Utrechts stadschoon dreigt kaalslag en dat leidt tot grote opschudding. In de rij protesterende organisaties bevindt zich ook het Genootschap Kunstliefde. Begin 1959 vraagt het bestuur het College van B&W het verkeersplan Feuchtinger opzij te leggen en eerst een volwaardig stedenbouwkundig plan te ontwikkelen. Dit pleidooi vindt echter geen gehoor. In december van hetzelfde jaar schrijven

lokale, landelijke en internationale kunstenaars een 'smeekschrijft' aan de gemeenteraad om het plan niet goed te keuren, wat twee weken later toch gebeurt. Toon van Ham is een van de ondertekenaars van het smeekschrijft. In 1960 laat hij nog eens zien wat Utrecht aan schoonheid te bieden heeft in een map met tien gekleurde litho's van stadsgezichten. Schrijfster Harriët Freezer noemt de serie in een voorwoord bij de map 'een liefdesverklaring aan de stad Utrecht'. Niettemin gaan de stadsontwikkelingen door. Weliswaar verdwijnt het verkeersplan Feuchtinger deels van tafel, maar er komen vervolgplannen, zoals het verkeersplan Kuiper en het plan Hoog Catharijne. Het resultaat: de demping van de Catharijnesingel voor de aanleg van een verkeersweg en de sloop van de stationswijk voor de bouw van Hoog Catharijne.

Voor Toon van Ham zijn deze ontwikkelingen een gruwel, het is verlies van authenticiteit. Zijn liefdesband met de stad raakt zo verstoord dat hij alleen nog abstract kan werken. Hij noemt het zelf een 'vlucht in het abstracte'. *Atelier*, een blad van Genootschap Kunstliefde, schrijft 'dat de wereld hem te weinig aanknopingspunten biedt; hij heeft niet de idealen die hem met de wereld zodanig verbinden dat hij er van vervuld raakt en er in zijn werk van moet spreken. Het uiterlijk van onze maatschappij, het maatschappelijk beeld in de 'drukke' omlijsting van cafetaria's, auto's, vliegtuigen, roltrappen, heeft de beeldende kunstenaar blijkbaar eerder afgeschrikt dan dat hij er door gegrepen wordt.' En passant hekelt Van Ham de goedkope consumentenproducten die in de winkels liggen en binnen de kortste keren stuk gaan. Hij signaleert daarmee al vroeg de wegwerpmaatschappij.

Vlucht uit de stad

In 1970 heeft Toon van Ham weer een tentoonstelling bij Kunstliefde; het zal zijn laatste in Utrecht blijken. Kunstcriticus Jan Juffermans doet er in het *Utrechtsch Nieuwsblad* opgetogen verslag van. Hij meldt direct al een zo grote belangstelling van het publiek dat de tentoonstelling langer dan gepland open zal blijven. Juffermans roemt Van Ham om het vermogen weerstand te bieden aan effectbejag en omdat hij ondanks veranderingen in stijl een eigen karakter in zijn werk heeft weten te behouden. Zijn stadsgezichten, landschappen en stillevens tonen een 'allure dansante', schrijft de criticus. Terugkijkend is het opmerkelijk dat van de vele schilderijen die Juffermans bespreekt er geen in de nalatenschap van Toon van Ham te vinden is. Kennelijk vielen de schilderijen zo in de smaak dat ze door veel particulieren werden gekocht. Het succes van deze tentoonstelling wordt gevolgd door

▲ Een van vele tekeningen die Van Ham in de jaren zeventig maakte voor de tv-serie over Kompa Nanzi. ERVEN TOON VAN HAM

< In *Ikaros* uit 1968 verbeeldt Toon van Ham technologische hoogmoed door een 'mensmachine' (cyborg) die ten val komt. PARTICULIERE COLLECTIE

< Laatste schilderij Toon van Ham, zonder titel, 1987. PARTICULIERE COLLECTIE

een ander. In de jaren 1972-1973 geeft Radio Nederland Wereldomroep hem een grote tekenopdracht voor een tiendelige tv-serie over een held uit Antilliaanse volksverhalen. Van Hams liefde voor Utrecht is stuk en keert niet terug. Hij doorkruist Nederland op zoek naar een nieuw onderkomen. Een smalle beurs stelt beperkingen aan zijn opties. In 1974 vertrekt hij naar Usquert, het noordelijkste punt van Groningen. Daar zal hij tot zijn dood in 1988 wonen en werken. In 1987 heeft hij nog een tentoonstelling in het nabijgelegen Winsum. Het *Nieuwsblad van het Noorden* noemt hem in een beschouwing een artistiek fenomeen. Toch heeft zijn vertrek hem Utrecht niet doen vergeten, blijkt uit zijn allerlaatste schilderij. Het is een imposant werkstuk, niet in afmetingen (72 bij 62 centimeter), maar in de voorstelling die het toont. Er zijn drie eeuwen beschaving in samengegald. Rechtsonder herschildert hij drie figuren uit het beroemde negentiende-eeuwse schilderij *Le déjeuner sur l'herbe* uit 1863 van Edouard Manet, een opmerkelijke picknick in de vrije natuur. Boven op de rotsen zien we de twintigste eeuw met megalomane bouwwerken die de menselijke maat te buiten gaan, en dan rechts de beginnende instorting van het menselijk samenleven zoals we in onze eigen tijd al kunnen waarnemen. Het is

het werk van een kunstenaar die achter de actualiteit iets zag en blootlegde wat ons allemaal aangaat.

Het kunstwerk gered

De achterglasschildering van Toon van Ham blijft jarenlang op zijn plaats bij Broese aan de Nachtegaalstraat 20. Maar na een fusie met boekhandel Kemink verhuist de combinatie Broese-Kemink in 1974 naar het oude V&D-pand aan de Stadhuisbrug 5. De glasschildering verhuist mee en wordt in de vergaderzaal annex kantine geplaatst. Opnieuw is het werk niet voor het publiek te bewonderen. Ruim 45 jaar later, in april 2020, verhuist

Van Hams tekenkunst

Toon van Ham was naast schilder ook tekenaar met grote uitdrukingskracht. Zijn tekeningen blijken van blijvende betekenis. In oktober 2024 verschijnt het boek *De avonturen van Kompa Nanzi* met honderden tekeningen van zijn hand. Dit facet van zijn kunstenaarschap bespreekt Hans Sleurink in het artikel 'In de lusttuinen der tekenkunst' op de website van Oud-Utrecht, www.oud-utrecht.nl.

Broese naar een nieuw pand aan de Oudegracht, aan de achterkant van het voormalige postkantoor. Voor de grote glasschildering blijkt in het nieuwe onderkomen geen plaats. Nieuwsplatform DUIC meldt dat het kunstwerk verloren dreigt te gaan. Dan wordt toch een oplossing gevonden. De Bibliotheek Utrecht in het postkantoor aan de Neude vindt ruimte voor de glasschildering. Daar is het nu op de tweede etage wel voor het publiek te bewonderen. Bezoekers zouden eens extra goed kunnen kijken naar het rechterdeel. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* merkte daarover in 1951 op: 'Aan de rechterzijde wordt even gezinspeeld op Utrecht als lustwarande.' Dat was goed gezien. Vondels gedicht dat Toon van Ham inspireerde tot de glasschildering heeft als slotregel: 'Hoe noemt men Utrecht dan? Een Paradijs vol weelde.' Dát Utrecht was de grote liefde van Toon van Ham.

Mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van het Mediafonds Provincie Utrecht.

13 oktober: Lezing over Toon van Ham

Hans Sleurink spreekt in Bibliotheek Neude over Van Hams (liefdes)relatie met Utrecht en hoe die in de jaren zestig schade opliep. Ook vertelt hij over Van Hams tekeningen voor de tv-serie over Kompa Nanzi, een Antilliaanse held in volksverhalen van totslaafgemaakten. Het nieuwe boek daarover ligt na afloop ter inzage. De lezing is op 13 oktober om 16.00 uur, zie Agenda op de website van Bibliotheek Utrecht of Oud-Utrecht.

Bronnen en literatuur

- Jan Juffermans, *Magisch Utrecht: beeldende kunst in de Domstad in de 20e eeuw* (Utrecht 2010).
- Jaap Röell, *Kunstenaarsleden van het Genootschap Kunstliefde te Utrecht 1807 t/m 2007, een lexicon* (te verschijnen in 2025).
- Tim Verlaan, *De toekomst van de Nederlandse binnenstad 1960-1978* (Amsterdam 2016).
- René Vos, *Niet voor publicatie: de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988).
- Susanne Weide, *Pottenbakkerij De vier paddenstoelen* (Vianen 2004).
- Claartje Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer* (Amsterdam 2014).
- Regionaal Archief Zuid-Utrecht: 415-2020 Archief gemeente Vianen.
- Het Utrechts Archief: 777-1 Schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde te Utrecht.
- Het Utrechts Archief: 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht, inv.nrs. 23094-23096.
- NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (e-mailcorrespondentie).
- Dagbladen via Het Utrechts Archief en delpher.nl.

Eén groot misverstand

Dolle Dinsdag in Utrecht

Op 5 september jongstleden was ‘Dolle Dinsdag’ precies tachtig jaar geleden. Op die dag in 1944 dacht bijna iedereen dat de geallieerden zouden komen en dat de bevrijding van Nederland nabij was. Ook veel Utrechters vierden feest en hingen de rood-wit-blauwe vlag uit. NSB’ers daarentegen raakten in paniek en sloegen op de vlucht. In de dagen daarna bleek het allemaal een misverstand te zijn geweest; de bevrijding van heel Nederland liet nog maanden op zich wachten. Wat gebeurde er die dinsdag allemaal in de stad en wat waren de gevolgen?

Marlies Breekveldt en **Nienke Hissink** zijn leerlingen van het St. Bonifatiuscollege en schreven hun Profielwerkstuk geschiedenis 2023-2024 over Dolle Dinsdag in Utrecht.

De snelle opmars van de geallieerden door Normandië en België bracht de Nederlanders hoop op een spoedige bevrijding. Op 3 september werd Brussel bevrijd en de volgende dag Antwerpen. Op maandagavond 4 september 1944 kondigde minister-

president Pieter Gerbrandy vanuit Engeland op Radio Oranje aan dat de geallieerden de landsgrens gepasseerd waren: ‘Nu de geallieerde legers in hun onweerstaanbare opmars de Nederlandse grens overschreden hebben, wil ik, uit naam van ons allen, onze bondgenoten hartelijk welkom toeroepen op onze Vaderlandse bodem. Het uur der bevrijding heeft geslagen. Nederland herrijst!’ Gerbrandy had kort voordat dit bericht werd uitgezonden het woord ‘naderen’

veranderd in ‘overschreden’, hoewel dit zeker nog niet het geval was. Toch werden er de volgende dag, dinsdag 5 september, door heel het land bevrijdingsnummers van illegale kranten gepubliceerd. Berichten over de bevrijders verspreidden zich snel en het er ontstond een feeststemming in Nederland. In de laatste oorlogsjaren was er een enorm verlangen naar vrijheid en daarom geloofden veel mensen de geruchten maar al te graag.

Angst en euforie

Op 4 september 1944, de dag voor Dolle Dinsdag, hadden de belangrijkste leden van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en de leider van de Germaanse SS, Henk Feldmeijer, een crisisvergadering gehouden in het NSB-hoofdkwartier aan de Maliebaan. Zij zagen de bui al hangen en kregen net voor de vergadering het bericht dat de geallieerden op Nederlands grondgebied zouden zijn. Leidsman Anton Mussert was eerder die dag op bezoek geweest bij rijks-commissaris Seyss-Inquart om met hem de dreiging van de naderende geallieerden te bespreken. Hij meldde dat hij toestemming had gekregen voor de evacuatie van vrouwen en kinderen van NSB’ers. Na de vergadering bracht Mussert zijn echtgenote Rie Mussert-Witlam (tevens zijn tante) en zijn minnares Miep Mijnlieff (zijn nichtje) onder in het hotel van een NSB-lid op de Holterberg. Zelf keerde hij die avond weer terug naar Utrecht.

Mussert had geen keus; tijdens een toespraak in Amsterdam een paar maanden eerder had hij gezegd: ‘Er is mij gevraagd: Leider, waar zult gij zijn als de invasie hier komt? Ik antwoord: onder alle omstandigheden blijft de Leider in Utrecht, want het hoofdkwartier der beweging staat in Utrecht.’

De volgende dag, 5 september 1944, was het chaotisch in de stad. Mensen gingen de straat op met oranje vlaggetjes en maakten de duurste flessen wijn open, die ze voor de bevrijding hadden bewaard. Alom heerste een gevoel van euforie en hoop. Zo schreef de 16-jarige Utrechtse Rietje van Eijk die avond in haar dagboek: ‘De Engelsen zaten vanmorgen al tot Den Bosch en in Rotterdam waren er parachutisten geland. Nu zitten ze zo hier. Als we nu maar blijven leven. Dan is alles weer okeel!’ Veel NSB’ers sloegen op de vlucht. Anton Mussert reed door de stad in een open wagen om te laten zien dat hij er nog was. Hij sprak de mensen toe in de Stadschouwburg, waar zich rond de duizend NSB-vrouwen en -kinderen hadden verzameld, wachtend op vervoer naar Duitsland of de noordelijke provincies. Er vluchtten echter ook mannen met de staart tussen de benen, uit angst voor hun lot als ‘landverraders’. Ze vertrokken met treinen naar Drenthe en werden opgevangen in kamp Westerbork, waar ook nog een paar duizend Joden verbleven. Vanaf daar vertrokken treinen naar de Lüneburgerheide in Duitsland. Een aantal NSB’ers vond onderdak in de noordelijke provincies van Nederland. Het werd de NSB’ers niet makkelijk gemaakt om te vluchten. Er werden spijkers op straat gegooid of hele wegen geblokkeerd door bomen om te zagen. In de treinen naar het noorden was het overvol en er heerste grote paniek. De vluchttreinen werden door geallieerde vliegtuigen beschoten, waardoor tientallen NSB-kinderen en -vrouwen gewond raakten of omkwamen. Ook gewone burgers kregen iets van deze aanvallen mee. Zo schreef Mien Bruinsma-Magielse, die met haar man en zoontje vlakbij de spoorlijn in Zuilen woonde, in een

brief aan haar ouders: ‘Gistermiddag was het wel een poosje angstig, toen werden alle treinen beschoten die op het station binnenkwamen. Hier achter het park stonden ook transport treinen en die werden hevig beschoten en vanaf de treinen werd er terug geschoten dus jullie kunt begrijpen wat dat voor een geknal was.’ Rietje van Eijk, die in een boekenzaak aan de Oudwijkwardstraat werkte en dus vlakbij het Maliebaanstation, kreeg ook met de beschietingen te maken. Ze schreef in haar dagboek dat ze die dag maar liefst drie keer in de schuilkelder had gezeten. Na het derde luchtalarm werden Rietje en haar collega’s naar huis gestuurd. ‘Boften wij even!’

- ▲ ‘Bevrijdingsnummer’ van het Leidse verzetsblad *Het Dagelijks Nieuws*, 5 september 1944. [ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN](#)
- ◀ Encenering van vluchtende NSB’ers op Dolle Dinsdag, wagen in een bevrijdingsoptocht in Tuindorp (toen gemeente Maartensdijk), 1945-1950. [C.J. BRESSER, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Musserts echtgenote (en tante) Rie en zijn minnares (en nichtje) Miep Mijnlieff verbleven na Dolle Dinsdag in landhuis Bellinckhof bij Almelo. [NIOD](#)

Hans van Straten plat op zijn buik onder de celdeur door te luisteren naar wat zich buiten afspeelde. Er kwam een hoop lawaai van de gang: geschreeuw en geluid van hamerslagen. Kisten werden dichtgetimmerd. 'Ze zijn bezig de boel in te pakken!' Rond drie uur besloten hij en zijn celgenoten poolshoogte te gaan nemen. De celdeur was met behulp van een vork redelijk makkelijk open te krijgen. Op de gangen troffen ze geen Duitse bewaking meer aan. Een celgenoot van Van Straten sloeg het raampje in hun cel kapot en toen de andere gevangenen dit geluid hoorden sneuvelden er steeds meer raampjes.

De overgebleven Nederlandse bewakers lukte het niet de gevangenen in bedwang te houden. Er werd met handdoeken en lakens naar buiten gezwaaid en verscheidene voorbijgangers bleven staan kijken. "Opstand in de gevangenis!" werd er geroepen. Later heb ik gehoord dat de Utrechtse knokploeg het plan heeft opgevat met geweld de deuren te openen. Zover is het niet gekomen', aldus Van Straten. De opstand was maar van korte duur en werd door een SS-officier en een soldaat met een machinepistool neergeslagen. Hierbij werd één persoon dodelijk getroffen.

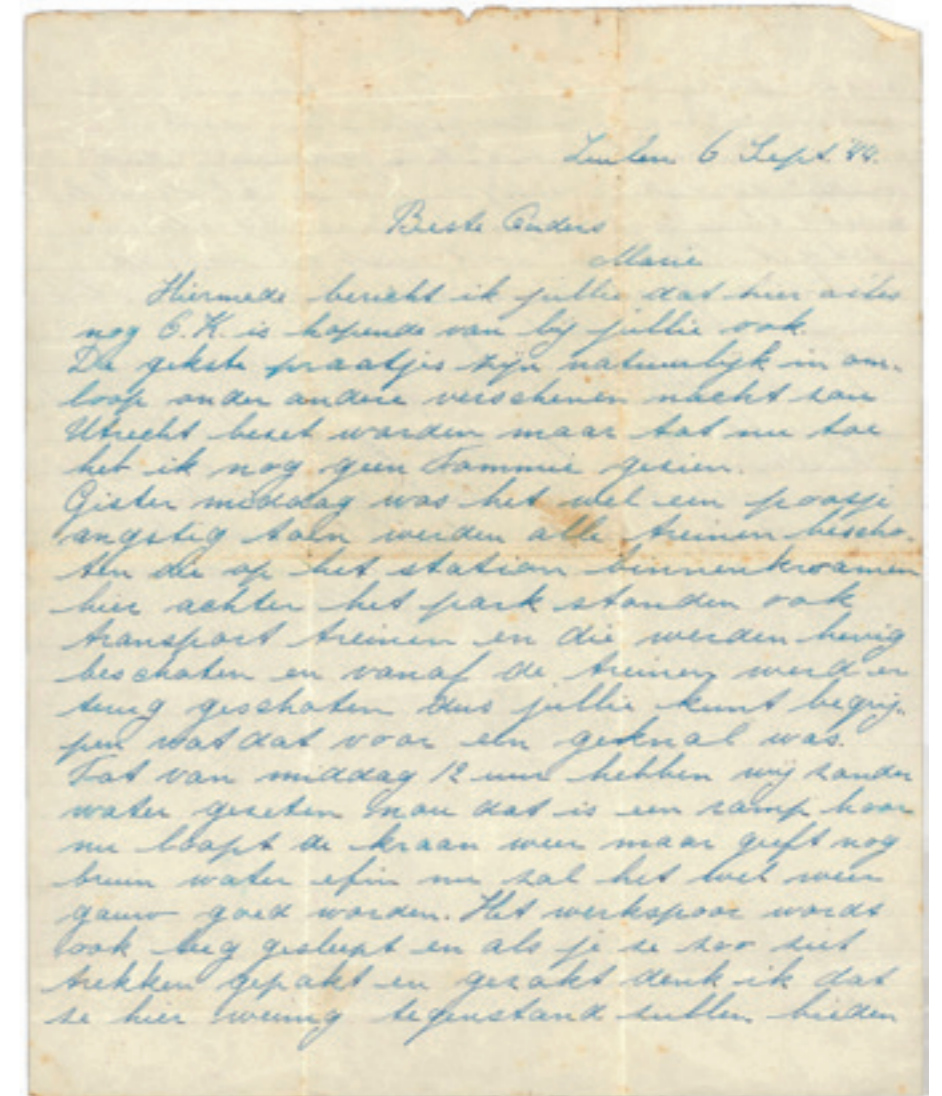
Gevangenisopstand

Ook bij de bezetters ontstond veel onrust. De Duitse militairen dronken veel en verbrandden in de paniek vele rapporten, dienstorders en andere ambtelijke paperassen, wat er zelfs toe leidde dat de Utrechtse brandweer deze kleine branden moest komen blussen. De bezetters probeerden zoveel mogelijk bewijs van hun wrede bewind te vernietigen.

De Duitse bewakers van de gevangenis aan het Wolvenplein, destijds in gebruik als *Deutsches Untersuchungs- und Strafgefängnis*, sloegen op de vlucht. Toen de gedetineerden dat merkten, ontstond er een opstand. Lambertus Bouten en Hans van Straten, die tijdens Dolle Dinsdag in de Utrechtse gevangenis zaten, vertelden later over deze gebeurtenis.

Lambertus Bouten moest op 4 september voor het *Obergericht* verschijnen in de rechtbank aan de Hamburgerstraat. Daar bleken de leden van de Hoge Raad echter halsoverkop vertrokken te zijn. Op de terugweg naar de gevangenis aan het Wolvenplein hoorden Bouten en zijn medegevangenen allerlei verhalen over de bevrijding van Breda en andere zuidelijke steden. In de gevangenis zelf gingen de geruchten rond als een lopend vuurtje. Mede door het vertrek van de Duitse bewakers namen de gevangenen de verhalen voor waar aan. Sommigen vreesden voor wraak-

acties van de Duitsers. Die nacht werden Bouten en zijn medegevangenen wakker door lawaai op de gang. 'We luisterden angstig, er klonken harde stemmen, bevelen, de eetluikjes klapten. Er werd met kannen en drinkbekers gerammeld.' Boutens twee celgenoten werden meegenomen, maar hijzelf bleef achter. Die nacht werden meer dan tweehonderd gevangenen naar Duitsland weggevoerd. Diezelfde nacht van 4 op 5 september lag

< 'Het gerucht', illustratie van vluchtende NSB'ers door Karel Links in de *Vrijheidskalender 1945*, uitgave van De Bezige Bij in Utrecht.

NIOD

> 'Tot nu toe heb ik nog geen Tommie gezien.' Brief van Mien Bruinsma-Magielse aan haar ouders, Zuilen 6 september 1944.

HET UTRECHTS ARCHIEF

↳ Gevangenis Wolvenplein bij de vrijlating van politieke gevangenen en verzetslieden, 6 mei 1945. HET UTRECHTS ARCHIEF

▼ De 16-jarige Rietje van Eijk schreef in haar dagboek over Dolle Dinsdag. BRON: WILLEM GEIJSEN

Ontgoocheling

Verder waren er weinig Duitsers die vluchtten, want de verdediging van het Derde Rijk en het nationaalsocialisme gingen boven alles. Zij die wel de benen namen, werden bespot en bespuugd door omstanders die op de stoep op de komst van de geallieerden wachtten. Dochter Ada van hoogleraar staatsrecht Bonifacius de Savornin Lohman was een van die omstanders. Ze had in alle opeening van die ochtend een Duitse militair beledigd door een gekke bek naar hem te trekken. Deze had haar meegenomen naar het pand van de *Sicherheitspolizei* aan de Maliebaan en haar daar opgesloten. Pas om half zes 's avonds werd ze weer vrijgelaten, samen met rector magnificus Louis van Vuuren. Hij was een voorzichtig en gezagsgetrouw man, die vlakbij aan de Maliebaan woonde en op verzoek van De Savornin Lohman voor diens dochter was gaan pleiten. Van Vuuren kreeg echter zelf klappen van de *Sicherheitspolizei* en werd ook tijdelijk vastgezet. Toen later die dinsdagavond en op de daaropvolgende dagen geen bevestiging kwam van de berichten op de radio en er nog steeds geen teken was van de geallieerden, begrepen veel mensen dat de geruchten niet klopten. Rietje van Eijk

schreef in haar dagboek over een 'bittere ontgoocheling dat de Engelsen pas aan de grens zaten. Dus dat ze nog niet eens een stad hebben. Wat was dat even pech!'

Gevolgen in Utrecht

Op Dolle Dinsdag waren verzetslieden onvoorzichtig geworden omdat ze dachten dat de bevrijding nabij was. Hun roekeloze acties bleven niet onopgemerkt en in de dagen na 5 september spoorden de Duitsers vele mensen uit het verzet op. Hitler ondertekende zelfs een decreet waarin stond dat wie zich op Dolle Dinsdag schuldig had gemaakt aan anti-Duitse handelingen doodgeschoten moest worden.

Toch waren er ook positieve gevolgen. De verschillende verzetsgroepen gingen vanaf Dolle Dinsdag namelijk beter samenwerken, waardoor er een intensiever en gewelddadiger verzet tegen de bezetters ontstond. Zo werden de Landelijke Knokploegen (LKP) op 5 september 1944 op koninklijk bevel samengevoegd met de Ordedienst (OD) en de Raad van Verzet (RVV) tot de Binnenlandse Strijdkrachten (BS).

De bezetters reageerden op deze ontwikkeling door steeds harder op te treden. Ook gingen veel Duitsers uit angst voor

de geallieerden steeds meer drinken. Bovendien was de top van de Sicherheitspolizei in het zuiden van Nederland richting het noorden gevlucht. Hierdoor nam de concentratie nazi's na Dolle Dinsdag sterk toe, ook in Utrecht. Voor de gewone burgers had dit grote gevolgen. Er kwam een verscherping van de spertijd, die nu om 20 uur begon in plaats van 22 uur. Ook mochten niet meer dan vijf mensen bij elkaar staan, anders zou er geschoten worden. Verder was er in de weken na Dolle Dinsdag een verscherping van de *Arbeitseinsatz* ingevoerd. Steeds meer mannen moesten gaan werken voor de Duitsers en in heel Nederland vonden razzia's plaats. Op 7 oktober 1944 werd er in Utrecht een grote razzia gehouden; ruim 5.000 mannen tussen de 17 en 50 jaar werden opgepakt om voor de Duitsers te gaan werken. Anderen doken onder om aan de arbeidsinzet te ontkomen. Daardoor bestond het verzet in de laatste oorlogsmaanden voor een aanzienlijk deel uit vrouwen. Voor de NSB was Dolle Dinsdag het begin van het einde. Sinds het begin van de bezetting tot aan september 1944 hadden de leden relatief gezien in goede omstandigheden geleefd, maar dat was voorbij. Veel NSB-gezinnen vluchtten naar het noorden van Nederland of naar Duitsland. Op de Lüneburgerheide onder Hamburg verbleven de vrouwen en kinderen in erbarmelijke omstandigheden. De NSB-mannen die in Nederland achterbleven, moesten zich bij de Landwacht aansluiten. Na de Slag om Arnhem herstelden de Duitsers zich en durfden sommige NSB-gezinnen weer terug te

komen naar hun eigen woonplaats. De NSB'ers die verbleven op de Lüneburgerheide keerden echter pas in maart 1945 terug. Twee maanden later zouden ze opnieuw reden hebben om te vluchten.

Met dank aan Ad van Liempt en Frans Schleijsen.

Literatuur en bronnen

- Willem Geijssen, *Dagboek van Ria van Eijk, 13 april 1928 - 15 mei 1978* (Utrecht 2015).
- A.J. van der Leeuw en J. Miert, *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995).
- Ad van Liempt, *Aan de Maliebaan. De kerk, het verzet, de NSB en de SS op een strekkende kilometer* (Amsterdam 2015).
- Hans van Straten, 'Mijn dolle dinsdag', *De Utrechtse Boekhouder* (maart 2013) p. 28-30.
- Het Utrechts Archief, 111-2 Verzameling losse aanwinsten, inv.nr. 275: Brief van Wilhelmina (Mien) Bruinsma-Magielse aan haar ouders, Zuilen 6 september 1944.

‘Integratie door konfrontatie’

Utrechtse homoseksuele en lesbische jongeren in opstand

Homoseksuele en lesbische jongeren streden net als hun heteroseksuele leeftijdgenoten vanaf midden jaren zestig voor grotere seksuele vrijheid. Ze wilden afschaffing van wettelijke beperkingen, meer ontmoetingsmogelijkheden en een samenleving waarin homoseksualiteit als ‘gewoon hetzelfde’ werd gezien. Om dat te bereiken kozen de meest radicale jongeren voor ‘integratie door konfrontatie’. Utrechtse jongeren namen daarin het voortouw, blijkt uit een nieuw boek.

Maurice van Lieshout is historisch onderzoeker en publicist. Hij is mede-auteur van *Utrechtse jongeren, een queer geschiedenis* (2024).

Het was in Europa nog nooit vertoond: een groep homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die publiekelijk demonstreerden. Het gebeurde op 21 januari 1969. Een tocht door de Haagse binnenstad werd niet toegestaan, een *picket line* op het Binnenhof mocht wel. De ongeveer honderd demonstranten waren voor het merendeel leden

van de kort daarvoor opgerichte sociëteiten voor jonge homofielen en studentenwerkgroepen homoseksualiteit. De toen 18-jarige Frank van Laar (1950) was een van de Utrechtse deelnemers: ‘We hadden onder de noemer “excursie” een bus vanuit Utrecht gehuurd, wat nogal royaal bleek voor een man of tien. De Amsterdammers zouden met twee bussen komen, maar die reden op het laatste moment niet toen duidelijk werd wat de passagiers in Den Haag gingen doen. Met de trein kwamen ze net op tijd.’

▲ Demonstratie op het Binnenhof, 21 januari 1969. Geheel rechts Frank van Laar, links Tweede Kamerleden van D’66. FOTO ANP

Die dag debatteerde de Tweede Kamer over de justitiebegroting waarbij ook de afschaffing van artikel 248bis ter sprake zou komen. Dat artikel stelde sinds 1911 seks met een minderjarige (onder de 21) van hetzelfde geslacht strafbaar, terwijl voor heteroseksuelen de leeftijdsgrens 16 jaar was. Om hun eisen kracht bij te zetten deelden de jongeren naast pamfletten suikerhartjes en ballonnen uit met het opschrift ‘weg met 248bis’. Blikvangers waren protestborden met teksten als ‘Diskriminatie’, ‘De anti-gelukswet’, ‘Iedereen gelijk voor de wet’ en een meterslange smeekbede ‘Wij zijn toch óók mensen van vlees en bloed. Wij zijn toch óók mensen met gevoel. Vernietig daarom art. 248bis a.u.b.’ De demonstranten wilden intrekking van het wetsartikel, omdat het, aldus het actie-pamflet, ‘homofiele minderjarigen op een erg schadelijke wijze belemmert in de ontplooiing tot volwassen, evenwichtige

▲ Frank van Laar voorzag zijn brave schoolagenda 1968-1969 van een alternatief omslag. PARTICULIERE COLLECTIE

▼ Zogenaamde *beefcake magazines* gingen officieel over fitness, maar dienden vooral als erotische lectuur. Frank van Laar kocht dit exemplaar begin jaren zestig in de nog altijd bestaande Sexshop De Dom in de Zadelstraat. PARTICULIERE COLLECTIE

Homofiel en homofilie

Deze woorden (van het Griekse *homos* = gelijk en *philein* = liefhebben) werden in 1949 geïntroduceerd in het COC-blad *Vriendschap* ter vervanging van homoseksueel en homoseksualiteit. Die termen zouden te veel nadruk leggen op 'de seksuele kant van de geaardheid'. De nieuwe woorden vonden niet alleen hun weg binnen het COC, maar werden - ook door het groeiend aantal contacten van de vereniging met 'de buitenwereld' - populair in veel bredere kring. Vooral christelijke auteurs en zielzorgers die voor meer begrip pleitten voor de 'andersgeaarde medemens' hadden het graag over 'homofielen'. De homo- en lesbobeweging uit de jaren zeventig deed de begrippen weer in de ban als verhullend en neerbuigend. Daarbuiten bleven ze nog lang populair.

mensen'. Ze hadden sowieso genoeg van een overheid die jongeren onmondig hield maar wel voorschreef hoe ze zich seksueel dienden te gedragen. Het achtuurjournaal besteedde aandacht aan het protest en interviewde woordvoerder Joke Swiebel die benadrukte dat 248bis 'de opvang [advies, begeleiding en hulpverlening] van jonge homofielen in de weg staat'.

Emancipatie van jongeren

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig deden jongeren luid en duidelijk van zich horen. Velen van hen zetten zich af tegen de generatie van hun ouders voor wie het leven vaak verliep volgens vaste patronen binnen de grenzen van de eigen kerkelijke of politieke zuil. Jongeren wilden mee praten en mee beslissen over hun positie in de samenleving. Met demonstraties, debatten en bezettingen eisten studenten en scholieren inspraak in organisatie en inhoud van het onderwijs.

De studentenwereld veranderde snel van karakter. Dankzij een royale studiefinanciering werd het hoger onderwijs toegankelijk voor steeds meer jongeren uit de midden- en arbeidersklasse. Die hadden weinig interesse in de traditionele corporale studentenverenigingen die hun ledenaantallen fors zagen dalen. Andere verenigingen veranderden van karakter. In Utrecht evolueerde het gereformeerde S.S.R. binnen enkele jaren (1967-1974) tot open jongerenvereniging SSR (later Ekko): niet langer alleen voor studenten en niet meer speciaal voor gereformeerde leden. Bij het zelfbeschikkingsrecht dat jongeren op zoveel mogelijk terreinen wilden bereiken, paste een vrijere seksuele moraal. Die werd vergemakkelijkt door de introductie van de anticonceptiepijl en de ruimere beschikbaarheid van condooms. Vond in 1965 21 procent van de Nederlanders dat seks voor het huwelijk geoorloofd was, tien jaar later was dat aantal bijna verdrievoudigd naar 58 procent.

Homo- en biseksuele jongens en meisjes wilden dezelfde kansen en vrijheden als hun heteroseksuele leeftijdgenoten. Niet alleen de wet (248bis) maar ook de maatschappij als geheel stonden die echter behoorlijk in de weg. In 1969 vond 22 procent van de Nederlanders dat homo's openlijk voor hun

'geaardheid' uit moeten kunnen komen, 44 procent vond dat ze dat beter niet kunnen doen. Een overgrote meerderheid voelde medelijden met homoseksuelen, vond het verschijnsel griezelig of onbegrijpelijk en meende dat je er beter niets mee te maken kon hebben.

De jonge Utrechter Frank van Laar verlangde ook naar vrijheid. Hij wist welke vooroordelen er over homoseksualiteit leefden, maar dat weerhield hem er niet van al op zijn 15e op zoek te gaan naar gevoelsgenoten. Het leidde tot een onbedoeld vroege coming out. Frank: 'Ik had van een paar jongens gehoord dat "flikkers" elkaar ontmoetten bij het urinoir op het Janskerkhof. Ik ging er een kijkje nemen en werd aangesproken door twee agenten. Ze stuurden me weg met de waarschuwing: "Je bent veel te jong en je mag hier helemaal niet komen." Een half uur later was ik terug, maar die agenten ook. Ik mee naar het politiebureau, op de foto gezet en opgesloten totdat mijn ouders me om twee uur 's nachts op konden halen. Die wisten toen gelijk hoe het met me zat. Pas veel later besepte ik dat die politiemannen hun boekje ver te buiten waren gegaan.' Frank bleef terugkomen. 'Door het Janskerkhof ben ik gaan roken. Als je met iemand contact wilde leggen, was "heb je een vuurtje voor me?" een goede opening. Maar dan moest je natuurlijk wel een sigaret opsteken.'

Homofiele disputen en sociëteiten

Voor minderjarige homo's of lesbo's waren er begin jaren zestig vrijwel geen mogelijkheden leeftijdgenoten te ontmoeten met dezelfde seksuele voorkeur. Utrechtse studenten brachten daar als eersten verandering in. Op 18 september 1967 richtten Nico Brederoo (student kunstgeschiedenis) en Francisco Versluis (sociologie) het Homofiel Studenten Dispuut (HSD) op. Dat begon met wekelijkse avonden in de Kadmoskelder (Oudegracht 39) van studentenvereniging Veritas en een zaterdags 'gezellig langskomen' bij Nico Brederoo in de studentenflat aan de Ina Boudier-Bakkerlaan. Met een dozijn homo's én hetero's zat de kleine kamer lekker vol. In het U-Huis aan het Lepelenburg en bij studentenvereniging Veritas organi-

seerde het HSD, later omgedoopt tot USWH (Utrechtse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit), integratiefeesten voor 'alle ho-, he-, bi- en andere seksuelen'. In februari 1968 telde het HSD 82 leden. Het Utrechtse initiatief kreeg snel navolging in andere steden en in maart 1968 verenigden elf lokale werkgroepen zich in de Federatie Studenten Werkgroepen Homosexualiteit (FSWH) die streefde naar 'integratie door konfrontatie'. Overal waar jongens en meisjes hand-in-hand met elkaar lopen, elkaar zoenen of met elkaar dansen, moest dat ook zonder problemen kunnen voor twee jongens of twee meisjes. Dat wilden de studenten eerst bereiken in hun directe omgeving: de universiteit, de studentenverenigingen

en andere locaties waar veel studenten kwamen. Als die 'proeftuin' veroverd was, was de rest van Nederland aan de beurt. Frank van Laar werkte vanaf 1968 in de zaak van zijn ouders nadat hij voortijdig van school was gestuurd. Een week voor de oprichting van het HSD, waar hij als niet-student niet welkom was, woonde hij op 10 september 1967 de geboorte bij van een ander jongereninitiatief: 'Ik had in *Hitweek* een bericht gelezen over Zoos, een sociëteit voor homofiele jongeren in het gebouw van Jeugd en Jongeren Centrum "Ruimte" aan de Amsterdamse Keizersgracht. Bij de oprichting heb ik me meteen opgegeven voor bar en introductie en twee weken later kon ik tijdens de eerste sociëteitsmiddag al aan de slag. Op weg daarheen kwam ik ook nog eens mijn eerste grote liefde tegen.' De oprichting van Zoos en van het Homofiel Studenten Dispuut werd ondersteund door de Nederlandse Vereniging van Homofielen C.O.C. en zelfs door de autoriteiten, want het was inmiddels wel duidelijk dat artikel 248bis zijn langste tijd had gehad. Het Binnenhof-protest in januari 1969 betrof vooral de trage besluitvorming. Pas nadat de commissie-Speijer van de Gezondheidsraad begin 1970 adviseerde om het artikel te schrappen, ging VVD-minister Polak overstag. Hij volgde de conclusie dat de seksuele voorkeur op 16-jarige leeftijd vastligt en dat hetero-jongeren dan niet meer tot een homoseksuele leefstijl verleid kunnen worden. Eerder waren prominente psychiaters als Sengers, Trimbos en Tolsma - die zijn eerdere opvattingen radicaal vaarwel had gezegd - al tot die conclusie gekomen. In zijn vloeiende boekje *Gewoon hetzelfde?* (1968) pleitte Sengers niet alleen voor de afschaffing van 248bis, maar ook voor het oprichten van sociëteiten en gespreksgroepen voor

▲ Het urinoir in de kademuur langs de Drift bij het Janskerkhof in 1986, nog steeds aanwezig maar al decennia lang niet meer bereikbaar. HET UTRECHTS ARCHIEF

↳ De Rotterdamse psychiater Wijnand Sengers beschreef in *Gewoon hetzelfde?* (1968) homofiele zelfaanvaarding en pleitte voor opvang en ontmoetingsplekken. PARTICULIERE COLLECTIE

homofiele jongeren. Het laatste werd eerder realiteit dan het eerste, want het duurde nog tot januari 1971 voordat 248bis definitief uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt werd.

De start van Pann

Na Zoos volgden er sociëteiten voor homofiele jongeren in Rotterdam (Apollo, 1968), Den Haag, (Laan 28, 1969) en andere steden. Zes leden van het HSD begonnen in april 1969 in Utrecht de 'sociëteit voor jonge homofielen Pann'. Deze moest 'voor de homofiel, die in het beginstadium van zijn zelfaanvaarding worstelt met problemen, mogelijkheden scheppen voor identifikatie, gesprek en begeleiding, waarbij het gezellighedsaspect een grote rol speelt'. Tekenend voor de veranderde tijdsgeest was dat ambtenaren onderwijs en jeugdzaken van de gemeente, de hoofdinspecteur van de zedenpolitie Doeve en de officier van justitie Overbeek het initiatief steunden. Maar het moest wel serieus aangepakt worden en daarom stonden in het begin maatschappelijk werkster Wina Schulze, dominee Blikkendaal en pater Vink klaar in de coulissen om de jonge bezoekers desgewenst hulp en advies te bieden! De jeugdhulpverlening was in die jaren nog sterk verzuild en het waren juist vooral pastorale zielzorgers die begin jaren zestig streefden naar een begripvolle benadering van de homofiele medemens.

Pann stuurde brieven aan alle artsen, psychologen, psychiaters en maatschappelijk werkers in Utrecht en aangrenzende gemeenten om de doelen toe te lichten en met het verzoek jongeren zoveel mogelijk door te verwijzen. Alleen een arts uit Zeist reageerde negatief in ouderwetse hel-en-verdoemenistaal: 'Sodomie is niet alleen een seksuele afwijking, maar houdt tevens in een totale gewetensverkrachting die het deel wordt van aldiegenen, die de door U bedoelde sympathie en medewerking verlenen aan uw mens- en Gode-onterende activiteiten.' De eerste Pann-avond trok ruim honderd jongeren, vooral jongens. Na twee maanden telde de nieuwe sociëteit 115 leden. Naast het wekelijkse dinsdag-avondcafé organiseerde Pann integratiefeesten. Het eerste vond plaats in december 1969 en vanaf 1971 stonden deze feesten maandelijks op de agenda. De eerste jaren vonden die plaats in de Kargadoor, SSR, Rasa, Chez Bébé en het NV-Huis, vanaf 1977 tot 1983 afwisselend bij de studentenverenigingen Veritas en Unitas. Gezien de locaties was het niet vreemd dat het publiek vooral uit studenten bestond en dat de gewenste opkomst van werkende jongeren nogal tegenviel. Vooral in de eerste jaren was de drempel om naar een Pann-feest te gaan voor sommige jongeren, zowel homo als hetero, behoorlijk hoog. Rob Tielman, als lid van het HSD een van de peetvaders van Pann, in een interview in 1981: 'Openlijk een feest organiseren en dat door de hele stad aankondigen, dat veroorzaakte een sensatie. Ik weet nog goed, dat een deel van de homoseksuele jongeren daar niet heen durfde, omdat iedereen daar zomaar kon komen en wat zou men wel niet denken?'

- ▲ Affiche voor de opening van de 'soosjeteit voor homofiele jongeren' Pann op 15 april 1969. IHLIA LGBTI HERITAGE, AMSTERDAM
- ▼ Pann-leden met promotionele bakfiets tijdens de universitaire introductiedagen, waarschijnlijk in 1975. UIT: MEER DAN EEN FEEST. 25 JAAR PANN IN UTRECHT (1994)

Een seksuele revolutie?
 Voor de Federatie Studenten Werkgroepen Homosexualiteit (FSWH) was het een uitgemaakte zaak dat 'homoseksuele integratie alleen als onderdeel van een *totale seksuele revolutie* tot haar recht [kan] komen', aldus een beginselverklaring in het eerste nummer van het blad *Proefding* (november 1968). Ook de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) wilde seksualiteit bevrijden uit de beknellende banden van het monogame huwelijk, de kerk en de zedenwetten. De NVSH gold toen als progressiever dan het COC en was een toevluchtsoord, zoals ze toen genoemd werden, pedofielen, travestieten en transseksuelen. De verschillende organisaties zetten zich in Utrecht niet scherp tegen elkaar af, maar zochten naar samenwerking. In 1969 en 1970 publiceerden ze het gezamenlijke *Seksu-bulletin* ('Seksualiteit-Utrecht'). Zogenaamde dansspelen vormden een van de actiemiddelen om de 'repressieve grenzen van de prestatie maatschappij' bloot te leggen. In Amsterdam werden die grenzen meteen duidelijk toen jongens die met elkaar dansten hardhandig verwijderd werden uit dansings. In Utrecht pakten leden van de studentenwerkgroep het anders aan: ze gingen eerst in gesprek met de eigenaar en bezoekers, gaven desgewenst voorlichting en introduceerden vervolgens het dansen van mannen- en vrouwenkoppels. Jongeren in Het Rad, een centrum voor kamerbewoners, de Catacomben, een soos in een werfkelder en de Cockpit reageerden neutraal of positief. In Amerage, 'een erg dure en kommersjele instelling' werd het 'homofiel danspaar' door de portier en de baas van de dansvloer gehaald. Het grootste succes werd behaald in jongeren-centrum Hee33 (Herenstraat 33) dat na de actie van het danspeloton voortaan ook homofiele jongeren welkom heette. Halverwege de jaren zeventig volgde een nieuw golfje dansacties, toen COC-leden onaangekondigd met elkaar de vloer opgingen in onder andere de populaire disco Hordijk aan de Mariaplaats. De uitsmijter sleurde ze naar buiten. Ondanks deze min of meer geslaagde dansacties, allerlei thema-avonden over seks en politiek en een uitgebreid Studium Generale Seksualiteit in 1969 was er van een seksuele revolutie in Utrecht nauwelijks sprake. Utrecht had bepaald nog geen naam gemaakt als homo- of lesbo-vriendelijke regenbooggemeente. Discriminatie op school, in de buurt, in het werk, in de gezondheidszorg, bij de overheid, in de media, bij sport- en andere verenigingen was nog aan de orde van de dag. Een landelijke inventarisatie over de periode 1974-1984 somt honderden voorbeelden op, waarvan ook tientallen uit stad en provincie Utrecht. Opvallend waren de regelmatig terugkerende krantenberichten over zogenaamde potenrammers die mannen mishandelden en beroofden op ontmoetingsplaatsen als parken en parkeerplaatsen.

COC-activisme en voorlichting
 Het COC liep in de integratie door confrontatie niet voorop. Eind 1969 was het lidmaatschap weliswaar ook opengesteld voor minderjarigen, maar de voorzichtige, diplomatieke koers ruidde de vereniging pas in 1971 in voor een meer maatschappijkritisch en activistisch beleid. Aanjager was de COC-actiegroep Nieuw Lila waarin FSWH-leden als voorzitter Joke Swiebel, Nico Brederoo en Rob Tielman een hoofdrol speelden. De nota die ze publiceerden - *Afscheid van een moederbinding. Een uitdaging aan het COC* (1969) - vormde twee jaar lang discussiestof in alle COC-afdelingen. In 1971 nam een kleine meerderheid op het COC-congres de nieuwe strategie over, inclusief een nieuwe naam: Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit COC. Een activiteit die helemaal paste in de nieuwe koers en die in Utrecht snel een hoge vlucht nam was het geven van voorlichting. In 1972 ging het bijvoorbeeld om politieagenten in opleiding, studenten aan de sociale academie en bezoekers van een vormingscentrum voor werkende jongeren. Talloze andere groepen kregen de volgende jaren antwoord op hun vragen en werden uitgedaagd hun eigen opvattingen over seksualiteit en gender ter discussie te stellen. Voorlichters maakten dankbaar gebruik van een recent onderzoek waaruit bleek dat ruim vijf procent van de Nederlandse bevolking zichzelf als homoseksueel beschouwde. Het leidde tot de jarenlang populaire slagzin 'Eén op de twintig'. Uniek

was de voorlichting die in 1971 gegeven werd aan de bewoners van een hele stadswijk tegelijk: het project Overvecht. Begin jaren zeventig telde het Utrechtse COC bijna 800 leden, zo'n 650 als man, 150 als vrouw geregistreerd. Ongeveer 100 van hen waren actief als vrijwilliger in een van de vele werkgroepen. Hoewel het COC-Trefcentrum, de Pann-avonden en de homokroegen ieder hun eigen exclusieve bezoekersgroep kenden, waren er ook veel homo's en (in mindere mate) lesbo's die hun gezicht op meerdere plekken lieten zien. Sommigen waren actief in verschillende groepen of organiseerden gezamenlijke voorlichtings- en publiciteitsactiviteiten bijvoorbeeld tijdens de jaarlijkse introductiedagen voor nieuwe studenten. Frank van Laar was zijn homo-activisme in Amsterdam begonnen bij Zoos en zette dat voort in Utrecht bij Pann en later het COC. In het Trefcentrum aan de Nieuwegracht deed hij bar- en kasdiensten en liet hij nieuwe leden kennismaken met de vereniging. Toen er in 1977 een nieuw pand aangekocht werd, stak hij veel tijd in het regelen van allerlei gemeentelijke vergunningen. Frank nam afscheid van het vrijwilligerswerk bij het Utrechtse COC toen zijn zaak Potten & Pannen al zijn tijd in beslag ging nemen. Hijzelf runde de zaak op de hoek Nachtegaalstraat-Maliebaan, zijn partner Bart Post vanaf 1977 een tweede winkel aan de Oudegracht. Onder de winkeliers in Utrecht nam Frank een prominente plaats in. En niet alleen vanwege de behartiging van zakelijke belangen: 'Regelmatig was de winkel een soort vooruitgeschoven post van het COC. Dan kwam een klant voor een gietijzeren pan, maar ging het gesprek na een tijdje over in persoonlijke ontboezemingen en vragen over het COC.'

- ▲ Frank van Laar (links) leerde in 1970 Bart Post kennen. In 2020 traden zij in het huwelijk - met coronabeperkingen. In het lege stadskantoor maakten ze spontaan een dansje. FOTO ANGELIEK DE JONGE
- ◀ Bericht uit *De Volkskrant* van 5 januari 1972. DELPHER

Dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk uit het recent verschenen boek (waarin ook de bronnen en literatuur te vinden zijn):

Maurice van Lieshout, Marijke Huisman en Evert van der Veen, *Utrechtse en Utrechtse, een queer geschiedenis*. Zwolle, WBOOKS, 2024. ISBN 978-94-625-8657-4. 160 blz., € 29,95.

Dorestad definitief

Auteur Luit van der Tuuk heeft met *Dorestad onthuld* een poging ondernomen om de vele deelstudies over deze vroeg-middeleeuwse stad bijeen te brengen tot een coherent overzicht. In het huidige Wijk bij Duurstede is weinig meer terug te vinden van de levendige handelsstad die Dorestad tussen 7e en 9e eeuw was. In de 7e eeuw raakte 'Duristate' onder invloed van het Frankische Rijk, dat de Romeinse forten aan de Limes weer in gebruik nam, waaronder fort Duristate. Dat leverde een clash op met noordelijke volken, zoals Denen en Friezen, die ook geïnteresseerd waren in dit handelsknooppunt. De Friezen, onder leiding van koning Radbod, togen vanaf tweede helft 7e eeuw ten strijde tegen de Franken, die echter overwonnen. Daarna begon voor Dorestad de 'Gouden Eeuw' met luxueuze goederen, verbeterde landbouw en een nog meer handel.

De uitgeverij prijst *Dorestad onthuld* aan als 'het definitieve boek over deze legendarische nederzetting'. Een riskante kwalificatie, maar Van der Tuuk heeft weinig over het hoofd gezien. Hij beschrijft de bewoners en hun gebruiken, bisschoppen en krijgsheren, aardewerk, munten en grafvelden. Als conservator van Museum Dorestad heeft hij zijn boek - met vele illustraties - tevens geschikt gemaakt als catalogus bij de verzameling van dit museum, dat gaat verhuizen naar een nieuwe locatie aan de Markt.

Luit van der Tuuk, *Dorestad onthuld. De geschiedenis van een vroegmiddeleeuws handelscentrum*. Utrecht, Omniboek, 2024. ISBN 978-9401-91233-4. 256 blz., € 39,99.

Puzzelen op neumen

In *Duizend jaar doorgeven* bespreekt Rens Tienstra de ontwikkeling in de 'laaglandse delta' van het Gregoriaans - de katholieke kerkmuziek die bestond uit eenstemmige, onbegeleide zang op Latijnse teksten. Het boek handelt over het Gregoriaans van de hele lage landen, maar de bisschopsstad Utrecht speelde een kardinale rol. De kapittelkerken en talloze kloosters vormden hier tussen de 12e en de 16e eeuw een rijke bron van zangboeken, die onder meer bewaard zijn gebleven in de Universiteitsbibliotheek en Museum Catharijneconvent.

Onderzoek naar het vroege Gregoriaans lijkt op archeologie, een speurtocht naar muziek, opgetekend met 'neumen', tekens die de melodieloop aangeven. Wetenschappers proberen zo te achterhalen hoe die muziek geklonken kan hebben. De kwaliteit van muziekfragmenten in manuscripten varieert van goed tot nauwelijks leesbaar, van snippers tot complete pagina's. Hoewel Tienstra soepel schrijft, doet zijn boek voor de leek soms detaillistisch aan. Als zelfs de simpelste streepjes en puntjes in onooglijke manuscripten van belang kunnen zijn, liggen beschrijvingen op de vierkante millimeter op de loer.

Tijdens de Reformatie is de Gregoriaanse bisdomtraditie verdronken door geredigeerde melodieën, ritmisch uitgevoerd met orgelbegeleiding. Eén Gregoriaanse zwanenzang vormt nog een handgeschreven 'uitvaart-liturgie' uit 1605 voor priesters of kanunniken van de Janskerk. Het zou tot de tweede helft van de 19e eeuw duren voordat het Gregoriaans opnieuw in de belangstelling kwam te staan.

Rens Tienstra, *Duizend jaar doorgeven. Verkenningen van het Gregoriaans in Nederland*. Hilversum, Verloren, 2024. ISBN 978-946-4550-90-0. 256 blz., € 35,-.

Gouden Eeuw van Utrecht?

Met de 'Gouden Eeuw' bedoelen we doorgaans de 17e eeuw die zich hoofdzakelijk in Holland afspeelde. Louis Sicking heeft moeite met dit 'hollandocentrisme'. Ook andere delen van Nederland, andere tijdperken en aandachtsgebieden kenden zo hun hoogtepunten. Daarom nodigde hij twaalf auteurs uit om van elke provincie een Gouden Eeuw te beschrijven, lopend vanaf het 7e-eeuwse Friesland met zijn vorst Radbod tot het 20e-eeuwse Groningen met zijn aardgas. Uit die laatste periode blijkt al: geen eeuw zo gouden of er zitten wel vlekjes aan.

De Utrechtse Gouden Eeuw wordt door hoogleraar laat- en middeleeuws Latijn Els Rose gesitueerd van de 9e tot de 11e eeuw, de periode van de bisschoppen. Vooral de episcopaten van Balderik en Bernulfus lieten hoogtepunten zien op gebied van geleerdheid (de Kathedraalschool) en bouwijver (het 'Kerkenkruis'). Utrecht werd de hoofdstad van de christelijke kerk in de Lage landen. Maar ook hier was het niet alles goud dat blonk: in de 9e en 10e eeuw werd Utrecht meermaals prooi van plunderende Noormannen.

Het concept van dit boek is aardig, maar er zijn wel vraagtekens bij te plaatsen. Zo is de aanduiding 'provincie' nogal anachronistisch als het over de middeleeuwen gaat. Ook over de vraag welke periode het stempel 'Gouden' verdient, valt te discussiëren. Eduard Struick riep in zijn befaamde stadsgeschiedenis *Utrecht door de eeuwen heen* (1968) de 14e eeuw uit tot gouden tijdperk vanwege het toenemende belang van de gilden en de daarmee gepaard gaande bouw van monumentale grachtenpanden, zoals Oudaen. En vanwege de bouw van de Domtoren, het stadsicoon bij uitstek.

Louis Sicking (red.), *Elke provincie een eigen Gouden Eeuw. De bloeiperiodes van Nederland 7e-21e eeuw*. Amsterdam, Prometheus, 2024. ISBN 978-90-446-5306-9. 280 blz., € 25,-.

Democratie in het dorp

In 2011 werden twee nieuwe gemeentes gevormd: De Ronde Venen (waarin toen ook Abcoude opging) en Stichtse Vecht (Loenen, Breukelen en Maarssen). Die gemeentelijke herindeling vormt het sluitstuk van *De stem van het volk*, waarin Wouter van Dijk de ontwikkeling van de democratie in Nederland beschrijft aan de hand van lokale bestuurlijke ontwikkelingen. Een gelijknamige expositie in het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen in Breukelen is nog tot eind januari 2025 te zien.

De ontwikkeling van de democratie begon zo ongeveer met de Patriottenbeweging. Na de Franse Revolutie liep de aristocratie van het Ancien Régime op zijn laatste benen en won het gelijkheidsbeginsel terrein. Illustratief daarvoor: bij het gemeentebestuur van Maarssen werd een vergunning aangevraagd voor de aanschaf van haarpoeder voor pruiken. Dat waren aristocratische statussymbolen bij uitstek die zich slecht verdroegen met de 'égalité'.

Na de val van Napoleon en het aantreden van koning Willem I nam de democratie een vlucht, zeker toen in 1848 de grondwet van Thorbecke in werking trad. Aanvankelijk bleven conservatief-liberale heren - vaak van adel - nog de dienst uitmaken, maar allengs werd het stemrecht uitgebreid, ontstonden er politieke partijen die ook 'kleine luyden', arbeiders en vrouwen vertegenwoordigden. Bij gemeenteraadsverkiezingen deden lokale partijen, zoals de CDM (Christen Democraten Mijdrecht) hun intrede. Of het nu gaat om verzuiling, bezetting, vrouwen-

emancipatie of jeugd- en vredesbeweging, al deze thema's die landelijk een rol speelden in de ontwikkeling van de democratie, kwamen lokaal terug en worden mooi en toegankelijk beschreven door Van Dijk, die collectiebeheerder is bij het Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen.

Wouter van Dijk, *De stem van het volk. Ontwikkeling van de democratie in Nederland vanaf 1795*. Zwolle, Waanders, 2024. ISBN 978-94-6262-553-2. 160 blz., € 16,50.

Oosterspoorweg met Utrechtse zijtak

De juni-editie van dit tijdschrift had 'Verkeer en Vervoer' als thema, mede vanwege 150 jaar Oosterspoorweg, de door de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) aangelegde lijn van Amsterdam naar Zutphen, met een zijtak van Hilversum naar Utrecht. Daaraan verrees toen ook het Maliebaanstation, het huidige Spoorwegmuseum. Aanvankelijk was het een belangrijk station waar zelfs een trein naar Parijs vertrok. Reden om het themanummer daar te presenteren, tegelijk met het boek *De Oosterspoorweg*. Met die spoorlijn ging de HIJSM de concurrentie aan met de Rijnspoorweg van Amsterdam via Utrecht naar Arnhem. In beide gevallen was aansluiting op het Duitse Ruhrgebied van groot belang.

Het rijk geïllustreerd boek bevat veel informatie over de stations aan de lijn (zoals Weesp, Bussum, Baarn, Amersfoort en Apeldoorn) en natuurlijk over de zijtak naar het Maliebaanstation. Overigens was er vanaf 1885 ook een halte Biltstraat - aanvankelijk slechts een eenvoudig wachthuisje, maar na zeven jaar uitgebreid tot een meer volwaardig station. Vanaf 1939 reden er echter helemaal geen reizigerstreinen meer vanwege verbindingen richting Hilversum vanaf het Centraal Station. Er valt in het boek ook veel te lezen over de dienstwoningen voor de baanwachters, over grondonteigeningen en bruggenbouw, overwegen en AHOB's, over de chloortrein die tot 2006 dwars door de stad reed en over het tot wandel- en fietspad omgebouwde stukje Oosterspoorweg in Utrecht.

J.M. ten Broek en V.M. Lansink, *De Oosterspoorweg. De spoorlijn Amsterdam - Zutphen met zijtak Hilversum - Utrecht*. Zwolle, WBOOKS 2024. ISBN 978-94-625-8635-2. 192 blz., € 34,95.

'Toevallige' Nobelprijs

Zo feestelijk als bij de toekenning van de Nobelprijs aan Gerard 't Hooft en Tini Veltman in 1999 maakte de Utrechtse universiteit het niet in 1929, toen Christiaan Eijkman zo'n prijs kreeg. Werden in 1999 alle studenten en medewerkers op taart gefêteerd, zeventig jaar eerder was er alleen een fakkeloptocht door studenten. Eijkman was toen al zo ziek dat hij de Nobel-bul en het bijbehorende bedrag van 86.308,08 Zweedse kronen niet persoonlijk in ontvangst kon nemen.

Eijkman ontving de Nobelprijs voor zijn aandeel in de ontdekking van vitamines, waarover Rob van den Berg *De Vitaminepioniers* heeft geschreven. Eigenlijk is het boek een eerherstel voor een andere hoogleraar, Gerrit Grijns van de Wageningse landbouwuniversiteit, die meer dan Eijkman experimenteerde om die vitamines op het spoor te komen. Grijns concludeerde dat de ziekte beriberi - met verschijnselen als spierkrampen en hartvergroting - toe te schrijven was aan een tekort aan een nog onbekende voedingscomponent, terwijl Eijkman die conclusie zelf nog niet durfde te trekken.

Eijkman liep wat dat betreft nog te zeer in het spoor van zijn Utrechtse voorgangers, de hoogleraren Pekelharing en Winkler, die meenden dat beriberi een bacteriële infectieziekte was. Maar: het gedrag van zijn kippen zette Eijkman op een breder spoor. Hij deed de toevallige waarneming dat alle kippen die ongepelde (zilvervlies)rijst te eten kregen niet ontvankelijk waren voor de ziekte beriberi. Maar wat was dan het bijzondere aan die vliesjes?

Vanwege zijn speurtocht naar antwoorden op die vragen zegt auteur Rob van den Berg zelf een 'medisch detective-verhaal' geschreven te hebben. Maar het boek is vooral een weergave van het gebakkelei van talloze nationale en internationale wetenschappers. Tussen 1926 en 1939 werden maar liefst twaalf vitamines geïsoleerd. Dat zij een rol speelden bij ziektes als scheurbuik of de Engelse ziekte was al snel duidelijk. Dit leidde tot behandelingen zoals het toedienen van levertraan, het eten van volkorenbrood of het blootstellen aan ultraviolet licht.

Vreemd genoeg bleef Eijkman zelf vasthouden aan de idee dat ons voedsel uit slechts vier hoofdbestanddelen bestaat: koolhydraten, vetten, eiwitten en mineralen. Niettemin ontving hij de prijs, samen met de Cambridge-hoogleraar Frederick Hopkins. Van den Berg maakt in zijn boek echter duidelijk dat het vitamine-onderzoek onmogelijk als een één- of tweemansactie gezien kan worden. Vele wetenschappers die experimenteerden en publiceerden hebben stapje voor stapje de geheimen van de vitamines ontrafeld.

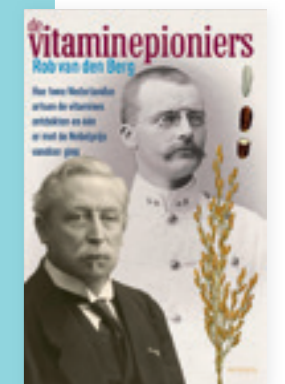
Rob van den Berg, *De Vitaminepioniers. Hoe twee Nederlandse artsen de vitamines ontdekten en één er met de Nobelprijs vandoor ging*. Amsterdam, Prometheus, 2024. ISBN 978-90-446-5440-0. 312 blz., € 25,99

Een katholiek huis

De Tilburg School of Catholic Theology bracht afgelopen zomer een boekje uit over haar Utrechtse onderkomen: het Sint Bonifaciushuis aan de Nieuwe Gracht 61. Dit voorheen 'Hogerhorst' geheten huis was midden 19e eeuw pastorie van de Catharinakerk en tijdelijk aartsbischoppelijk Paleis, totdat dit in 1899 verhuisde naar de Maliebaan. Eén van de bewoners was de nogal zwijgzame Mgr. Snickers, de voorganger van aartsbisschop Van de Wetering. Van hem weet kerkhistoricus Ton van Schaik de anekdote op te dissen dat hij tijdens een lange treinreis naar Rome bij vertrek tegen zijn reisgezel zei: 'Daar gaan we dan', en bij aankomst: 'Daar zijn we dan'. In de tussentijd zei Snickers niets.

In 2013 betrok de katholieke universiteit - een samenwerking tussen Tilburg en Utrecht - het Sint Bonifaciushuis. Het boekje bevat veel bijdragen over personen die er hebben gewoond of gewerkt en van instanties die er een onderkomen hebben gevonden. Daardoor is het deels wel een publicatie voor insiders geworden. De beschrijving van de verbouwing van het pand geeft echter een architectuurhistorisch inkijkje dat voor een breder publiek interessant is. Zo kwam na het onvermijdelijke slopen van zachtboardplaten en systeemplafonds een laatgotische moerbalk aan het licht die wees op een bouwjaar omstreeks 1460, terwijl voorheen steeds was uitgegaan van circa 1600.

Arnold Smeets en Ton Meijers (red.), *Het Sint Bonifaciushuis. Hart en ziel van een statig pand*. Eigen beheer, 2024. ISBN 978-94-616-7517-0. 92 blz., € 25,- (te bestellen via a.a.m.smeets@tilburguniversity.edu).

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 720892 454324